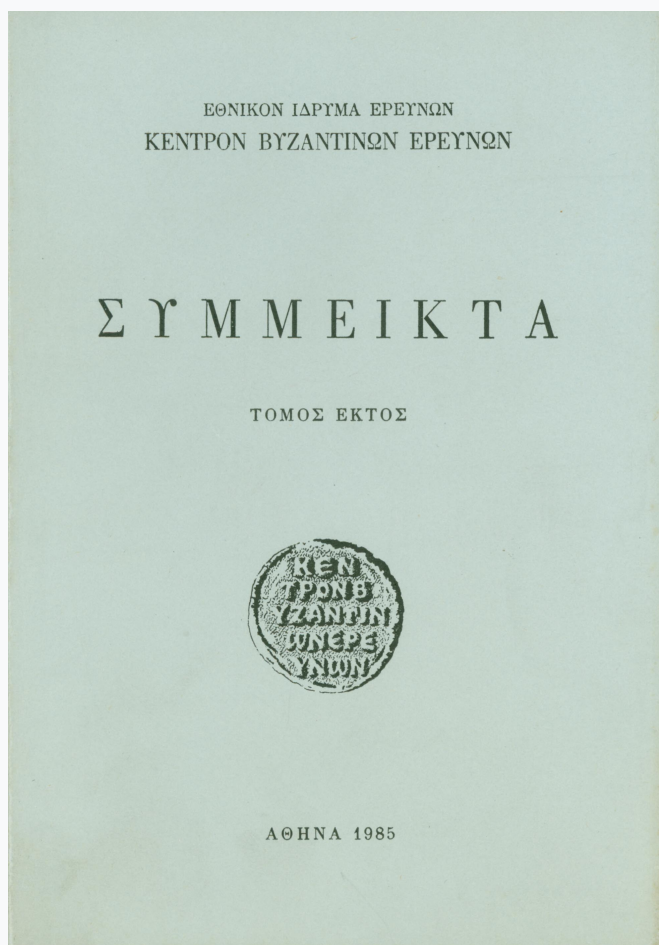

Byzantina Symmeikta

Vol 3 (1979)

SYMMEIKTA 3

Byzantinoarabica: Οἱ πρῶτοι Ἀραβοβυζαντινοὶ πόλεμοι στὴν Παλαιστίνη, Ἰορδανία, Συρία καὶ Φοινίκη. Συμβολὴ πρώτη: Κριτικὸς ἐλεγχος τῶν πηγῶν

Ἑρα Λ. BPANOYΣΗ

doi: [10.12681/byzsym.659](https://doi.org/10.12681/byzsym.659)

Copyright © 2014, Ἑρα Λ. BPANOYΣΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

BPANOYΣΗ Έ. Λ. (1979). Byzantinoarabica: Οἱ πρῶτοι Ἀραβοβυζαντινοὶ πόλεμοι στὴν Παλαιστίνη, Ἰορδανία, Συρία καὶ Φοινίκη. Συμβολὴ πρώτη: Κριτικὸς ἐλεγχος τῶν πηγῶν. *Byzantina Symmeikta*, 3, 1–28.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.659>

BYZANTINOARABICA :
ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΡΑΒΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ
ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ, ΙΟΡΔΑΝΙΑ, ΣΥΡΙΑ ΚΑΙ ΦΟΙΝΙΚΗ

Συμβολή πρώτη : Κριτικός έλεγχος τών πηγών

Τò πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τών πρώτων Ἀραβοβυζαντινῶν πολέμων εἶναι πολύπλοκο καί ἔχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις. Συνήθως πιστεύεται ὅτι οἱ δυσκολίες ὀφείλονται στό ὅτι οἱ μαρτυρίες τών ἀραβικῶν πηγῶν, πολλῶν σέ ἀριθμό καί πλούσιων σέ λεπτομέρειες, εἶναι συχνά ἀσαφεῖς καί ἀλληλοσυγκρουόμενες. Ἡ διαπίστωση εἶναι σωστή. Ἀλλά δέν εὐθύνονται γι' αὐτό ἀποκλειστικά καί μόνον οἱ ἴδιες οἱ πηγές. Κατά τήν γνώμη μου, ἡ σύγχυση προέρχεται ἀπό τò ὅτι οἱ Ἀραβολόγοι δέν ἔχουν ἀκόμη ἐπιλύσει βασικά φιλολογικά προβλήματα τών ἀραβικῶν πηγῶν : ἀπουσιάζει ἡ κριτική μελέτη τῆς παραδόσεως τών κειμένων, ἡ ἐπισήμανση καί συσχέτιση τών πηγῶν τους¹. Οἱ περισσότερες ἐκδόσεις κειμένων ἔχουν γίνει τόν περασμένον αἰώνα, καί πολλὰ κείμενα παραμένουν ἀκόμη, ἔστω καί ἐν μέρει, ἀνέκδοτα².

Ἐξ ἄλλου, οἱ ὑπόλοιπες παλιές πηγές (συρικές, κοπτικές, ἀρμενικές, βυζαντινές κλπ. — γιά τίς περσικές δέν μιλῶ, γιατί καί μεταγενέστερες εἶναι καί ἀναξιόπιστες) ἡ μᾶς δίνουν σύντομες πληροφορίες ἡ, δέν λαμβάνονται, ὅσο θά ἔπρεπε, ὑπ' ὄψη. Αὐτό συμβαίνει λ.χ. μέ τόν Θεοφάνη, γιά τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε. Χαρακτηριστικό δεῖγμα τῆς ὑποτιμῆσεως τῆς μαρτυρίας τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου ἀποτελεῖ τò ὅτι στό τελευταῖο ἀξιόλογο κατὰ τὰ ἄλλα σχετικό βιβλίο τοῦ Hill³ (ὅπου ἐπιχειρεῖται ἔλεγχος τών πηγῶν καί ὅπου μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν τελειότατα συστήματα ἀποδελτιώ-

1. Τήν ἔλλειψη αὐτῆ καί τήν ἀνάγκη κριτικῆς μελέτης τών πηγῶν ἐπισημαίνει καί ὁ J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, ἔκδ. βελτιωμένη ὑπό Cl. Cahen, Παρίσι 1961, σελ. 35 κέ.

2. Ἀναφέρω ἐνδεικτικά τὰ *Ansāb al Ashraf* τοῦ Baladhuri, πού μόνον ἀποσπάσματα τους ἔχουν ἐκδοθῇ· πρβλ. R. Hill, *The Termination of the Hostilities in the Early Arab Conquests (634 - 656)*, Λονδῖνο 1971, σελ. 6 - 7. Ἀπ' ὅσο ξέρω ἀνέκδοτο παραμένει ἀκόμη μεγάλο μέρος ἀπό τò βιογραφικό λεξικό τῆς Δαμασκοῦ τοῦ Ibn Asakir. Πρβλ. *Encyclopédie de l'Islam*² (παρακάτω συντομογραφεῖται E. I.), λ. Ibn Asakir, κ.π.ᾶ.

3. Hill, *Termination of Hostilities*.

σεως με ηλεκτρονικούς έγκεφάλους κλπ.), ό Θεοφάνης άπουσιάζει τελείως από την αναλυτική αναγραφή τών πηγών (και από τούς indices). Καί τοῦτο, υποθέτω, έπειδή πριν από έκατό χρόνια, κυρίως ό de Goeje ¹, και άργότερα ό Caetani ², είχαν άμφισβητήσει την άκρίβεια τών μαρτυριών του.

Οί δυτικοί ιστοριογράφοι, σχεδόν στο σύνολό τους ³, δέν έμελέτησαν άπ' ευθείας τίς πηγές (οὔτε καν την έκτενέστερη χρονολογική έκθεση τών γεγονότων που έδωσε ό Caetani στο πολύτιμο και όγκώδες έργο του *Annali dell' Islam*), άλλ' άρκέσθηκαν στα πορίσματα τών 'Αραβολόγων. 'Αξίζει νά σημειωθῇ άκόμη ότι και οί νεώτεροι 'Αραβολόγοι, όπως ό Hill ⁴, ένω χρησιμοποιούν στην άποδελτίωσή τους τελευταίες μεθόδους έρευνας, όταν καταπιαστούν με την έκθεση τών πολεμικών επιχειρήσεων, ακολουθοῦν την καθιερωμένη επίσημη έκδοχή, που κωδικοποιήθηκε κυρίως από τον Caetani, και δέν ανατρέχουν πάντα, όπως θα έπρεπε, στις πηγές.

Στην πρώτη αὐτή συμβολή δέν έχω την πρόθεση νά έξαντλήσω τό θέμα τῆς μελέτης τών πρώτων άραβοβυζαντινών πολέμων, οὔτε νά υποκαταστήσω τούς 'Αραβολόγους στο έργο τους. 'Η ένασχόλησή μου με τὰ θέματα αὐτά — που έγινε μέσα στα πλαίσια τῆς παρασκευῆς μιᾶς νέας Βυζαντινῆς Χρονολογίας από τό Κέντρον Βυζαντινών 'Ερευνών, στο όποιο άνήκω — με ώδήγησε σέ μερικές παρατηρήσεις και διαπιστώσεις γύρω από την άξιοπιστία τών πηγών. Με έπεισε, ειδικότερα, ότι ή παραμελημένη, λιτή άφήγηση τοῦ Θεοφάνη είναι πολύτιμη, συνδυαζόμενη με την μαρτυρία τοῦ Baladhuri — υπό ώρισμένες, όπως θα δοῦμε, προϋποθέσεις — και με άλλες πηγές, πού, παρὰ τίς άτέλειές τους, κρύβουν κάποτε χρήσιμα στοιχεία.

'Αναφέρω τίς σπουδαιότερες πηγές κατά ένότητες, ανάλογα με την προέλευσή τους (βυζαντινές, κοπτικές, κλπ.) και όχι κατά χρονολογική ῆ άλλη σειρά.

1. M. J. de Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*, Λούδουνον 1900, σελ. 83 κέ.

2. L. Caetani, *Annali dell' Islam*, τόμ. Γ', Μιλάνο 1910, έτος 'Εγείρας 13 (παρακάτω συντομογραφείται 'Εγ.) σελ. 64 κέ., 397 κέ.

3. 'Αναφέρω ένδεικτικά τό έργο τοῦ A. Pernice, *L'Imperatore Eraclio*, Φλωρεντία 1905, σελ. 268 κέ. — C. Becker, τό κεφάλαιο *The Expansion of the Saracens* στην Cambridge Med. Hist. τόμ. Β' (1913), σελ. 323 κέ. Τὰ σχετικά με τούς 'Αραβες κεφάλαια τοῦ Marçais στην έκδοση *Le monde Oriental de 395 à 1081* υπό Ch. Diehl - G. Marçais (στη σειρά *Histoire Générale* τοῦ G. Glotz, *Histoire du Moyen Age*, τόμ. Γ') Παρίσι 1936, σελ. 187 κέ. — X. Νομικοῦ, *Εισαγωγή στην 'Ιστορία τών 'Αράβων*, 'Αλεξάνδρεια 1937. — 'Α. Σπράτου, *Τό Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα*, τόμ. Γ', 'Αθήνα 1969.

4. Hill, *Termination of Hostilities*, σελ. 75 κέ.

Α'—Βυζαντινές πηγές.—Είναι φανερό πώς οί πρώτες συγκρούσεις μεταξύ Ἀράβων καὶ Βυζαντινῶν θεωρήθηκαν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοὺς ὡς συνηθισμένα συνοριακὰ ἐπεισόδια καὶ ληστρικές ἐπιδρομὲς τῶν νομάδων τῆς Ἀραβίας.

Ὁ Γεώργιος Πισίδης ¹, ποὺ ἐξύμνησε τὰ κατορθώματα τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τῶν Περσῶν, σταματᾷ τὴν ἀφήγησή του πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἀραβοβυζαντινοὺς πολέμους. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ *Πασχάλιο Χρονικό* ².

Ἡ *Ἱστορία Σύντομος* τοῦ πατριάρχη Νικηφόρου (758 - 829) ³, ἀξιόλογη κατὰ τὰ ἄλλα πηγὴ, εἰδικὰ γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Παλαιστίνης, Ἰορδανίας καὶ Συρίας, μᾶς δίνει λίγες καὶ ὄχι πάντα ἀκριβεῖς πληροφορίες.

Μερικὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ὅπως λ.χ. τὰ *Πάθη τῶν ἐξήκοντα μαρτύρων τῆς Γάζας* ⁴ (ante ΙΑ' αἰ.), περιέχουν πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν χρονολόγηση ὠρισμένων γεγονότων, ὅπως εἶναι ἡ κατάληψη τῆς Γάζας τὸ 637, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως παρὰ συμπληρωματικὲς πηγές.

Βασικὴ ἐλληνικὴ πηγὴ παραμένει ὁ Θεοφάνης (752 - 818) ⁵. Ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος προβαίνει σὲ συνοπτικὴ ἀλλὰ ἀκριβῆ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐξιστόρηση τῶν ἀραβοβυζαντινῶν πολέμων. Οἱ πληροφορίες του, κακῶς ἐρμηνευμένες καὶ παραγνωρισμένες ἀπὸ τοὺς Ἀραβολόγους, εἶναι πολὺ ἀξιόλογες, καὶ νομίζω ὅτι, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀποκαθιστοῦν τὴν σωστὴ σειρὰ τῶν γεγονότων.

Τὸν Θεοφάνη ἀκολουθεῖ ὁ Γεώργιος Κεδρηνὸς (ΙΑ' αἰ.) ⁶ καὶ ἓνα βραχὺ χρονικὸ τοῦ ΙΕ' αἰ. (ἂν ὄχι καὶ μεταγενέστερο), ποὺ ὁ ἐκδότης του τὸ ἀποδίδει, χωρὶς νὰ μᾶς πείθῃ, στὸν Γεώργιο Πλήθωνα ⁷.

1. Georgio di Pisidia, *Poemi I, Panegyrici Epici*, ἐκδ. A. Pertusi, Ettal 1959. Πρβλ. Ἰ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*², Θεσσαλονίκη 1971, ἀρ. 129.

2. *Πασχάλιον Χρονικόν*, ἐκδ. Migne, P.G. τόμ. 92, στ. 69 - 1023. — Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 132.

3. Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani, *Opuscula Historica*, ἐκδ. C. de Boor, Λιψία 1880. — Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 201.

4. Βλ. ἐκδ. ὑπὸ Delehaye, ἐν Anal. Boll. 23 (1904), σελ. 300 - 303. — Βλ. A. Guillou, *La prise de Gaza par les Arabes au VIIe s.*, Bull. Corr. Hell. 81 (1957), σελ. 396 - 404.

5. Theophanis, *Chronographia*, ἐκδ. C. de Boor, Λιψία 1883. Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 195.

6. *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Bekker, τόμ. Α', Βόννη 1838, σελ. 745 - 746. — Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 355.

7. F. Klein-Franke, *Die Geschichte des frühen Islam in einer Schrift des Georgios Gemistos Pletho*, BZ 65 (1972), σελ. 1 - 8 + 2 πίν. Μὲ τὸν ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ τίτλο ὁ συγγραφεὺς ἐκδίδει ἓνα συνηθισμένο βραχὺ χρονικὸ, σχετικὸ μὲ τὴν προέλαση τῶν Ἀράβων. Ἐπισημαίνω στὴν ἐκδοση δύο πρῶτα βασικὰ σφάλματα : α') τὸ χρονικὸ, ἔτσι ὅπως ἐκδίδεται, ἀρχίζει μὲ τὴν φράση : Ἡρακλείου Ῥωμαίων αὐτοκράτορος τελευτήσας, Ἀβουβάχαρον συγγενῇ ἑαυτοῦ τῆς ἀρχῆς διάδοχον καταλείπει... Στὸν ἐξοικειω-

Β'—Συριακές πηγές.—Μιά από τις παλαιότερες πηγές είναι ένα βραχύ συριακό χρονικό του Ζ' αἰ., πού ἐξέδωσε ὁ Wright καὶ ἐσχολίασε ὁ Nöldeke¹. Ἀλλὰ στὴ μορφή πού σώζεται παρουσιάζει μεγάλα χάσματα καὶ δημιουργεῖ πολλὰ προβλήματα. Ἐξ ἄλλου ἀναφέρεται μὲ μεγάλη συντομία σὲ δύο - τρία συγκεκριμένα γεγονότα (κυρίως σὲ ἐπιχειρήσεις στὴν Ἑμεσσα, κλπ.). Πιστεύω πάντως πὼς μιὰ νέα ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου ἀπὸ εἰδικὸ μελετητὴ, καὶ μάλιστα μὲ ὑπεριώδεις ἀκτίνες, ἐπιβάλλεται.

Ἐνα ἄλλο συριακὸ Χρονικὸ, τοῦ Η' αἰ., περιγράφει πολὺ συνοπτικὰ καὶ συγκεχυμένα τὰ γεγονότα τῆς Συρίας. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι σ' αὐτὸ ἡ μάχη τοῦ Yarmouk συγχέεται μὲ τὴν πορεία τοῦ Khalid b. Walid μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο (γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ θὰ γίνη λόγος παρακάτω)².

Ἡ ἀφήγηση τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Σύρου (ΙΒ' αἰ.)³ πού βασίζεται γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ στὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου τοῦ Tell - Mahré, ἂν καὶ συνοπτικὴ καὶ κάποτε λανθασμένη, συμφωνεῖ καὶ ἐπιβεβαιώνει σὲ ὠρισμένα σημεῖα, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴν ἐκθεση τοῦ Θεοφάνη.

Γ'—Ἀρμενικὲς πηγές.—Ὁ Σεβαῖος, πού πιστεύεται ὅτι ἔγραψε τὸν Ζ' αἰ. *Ἱστορία τοῦ Ἡρακλείου*⁴, δίνει ἀσαφῆ, περιληπτικὴ καὶ μᾶλλον ἐσφαλμένη εἰκόνα τῆς προελάσεως τῶν Ἀράβων. Ὡστόσο κάποτε ἡ μαρτυρία του εἶναι ἀξιόλογη, ὅπως λ.χ. ὅταν χρησιμοποιῇ τὸν ὄρο Ἀραβία.

Μένο κάπως μὲ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου ἔχει παραλείψει μιὰ φράση ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἣ τουλάχιστον τὸ ὑποκείμενο τῆς πρώτης φράσεως. Ἀρχικὰ θὰ πρέπει νὰ ἀρχίζε κάπως ἔτσι : [Μωάμεθ, τῶν Ἀράβων ἀρχηγὸς — ἡ ἀττι ἀνάλογο — ἐπὶ] *Ἡρακλείου Ῥωμαίων αὐτοκράτορος τελευτήσας*, κλπ. Ὁ ἐκδότης, πού δὲν συνέλαβε τὸ νόημα τῆς γενικῆς *Ἡρακλείου, Ῥωμαίων αὐτοκράτορος*, προτείνει : «Heraclius und sein Titel müssen in Muhammad geändert worden!». β') Ἀπὸ ἀβλεψία ἴσως, ὁ συγγραφέας, ἀντὶ νὰ παραπέμψῃ στὸ ἔργο τοῦ Baladhuri, *Futuh al Buldan*, πού ἀναφέρεται στὶς ἀραβικὲς κατακτήσεις, παραπέμπει στὸ ἄλλο, ἄσχετο γενεαλογικὸ ἔργο τοῦ ἴδιου συγγραφέα, τὸ *Ansab al Ashraf*. — Τὸ κείμενο τὸ βραχέος χρονικοῦ, φανερά ἐπηρεασμένο ἀπὸ προγενέστερες βυζαντινὲς πηγές, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθῇ στὴν γραφίδα τοῦ Πλήθωνα. Ἐξ ἄλλου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φωτογραφία τοῦ χειρογράφου, ἀκολουθεῖ καὶ ἄλλο βραχύ χρονικὸ περὶ κτίσεως τῆς Ρώμης κλπ.

1. W. Wright, *Catalogue of Syriac mss. in the British Museum*, Λονδῖνο 1870, μέρος Α', τόμ. Α', σελ. 65 - 66, ἀρ. XCIV. — Th. Nöldeke, *Zur Geschichte der Araber im 1. Jahrhundert d.H. aus syrischen Quellen*, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft 29 (1875), σελ. 76 - 82.

2. Ἐκδοση Guidi-Brooks, *Scriptores Syri* (Corpus Scr. Chr. Orient., seria tertia, tomus IV), *Chronica minora*, Παρίσι 1903, pars I, σελ. 37 συρ. κειμένου = 31 ἐκδ. Guidi. Πρβλ. Caetani, *Annali*, 15ο ἔτος Ἐγείρας, σελ. 575 - 576.

3. *Chronique de Michel le Syrien*, ἐκδ. J. Chabot, τόμ. 1 - 3, Παρίσι 1899 - 1904. — Πρβλ. Καργιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 420.

4. *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sébéos*... Παρίσι 1904, γαλλικὴ μετάφραση ὑπὸ F. Macler. — Καργιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 137.

Δ'—Κοπτικές πηγές.—Ο Ἰωάννης, ἐπίσκοπος Νικίου τῆς Κάτω Αἰγύπτου¹, μιλεῖ γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Αἰγύπτου μονάχα, ποὺ δὲν ἐξετάζουμε ἐδῶ.

Ὁ Εὐτύχιος, Μελχίτης πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (Ibn - Batriq, † 324 'Εγ. = 933)² συμφωνεῖ στὴν ἐξιστόρηση βασικῶν γεγονότων μὲ τὸν Θεοφάνη. Σὲ ὠρισμένα σημεῖα προσθέτει πολὺ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες, ὅπως λ.χ. γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Δαμασκού³.

Ε'—Περσικὲς πηγές.—Οἱ περσικὲς πηγές, ὅπως ὁ Mirkhawand (ΙΕ' αἰ.)⁴ καὶ ὁ Khuwandamir (ΙΣ' αἰ.)⁵, πολὺ μεταγενέστερες καὶ ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς, ἀφηγοῦνται μὲ μυθιστορηματικὸ χαρακτήρα τὰ γεγονότα τῆς Συρίας καὶ βέβαια εἶναι ἐλάχιστα ἀξιόπιστες. Δυστυχῶς, ἐπειδὴ ἐκτείνονται σὲ πολλὲς λεπτομέρειες, συχνὰ ἔχουν ληφθῇ σοβαρὰ ὑπ' ὄψη.

Σ'—Ἀραβικὲς πηγές.—Οἱ παλαιότερες ἀραβικὲς πηγές καταγράφηκαν ἀπὸ π ρ ο ρ ι κ ῆς παραδόσεις καὶ ἡ ἀρχικὴ τους σύνταξη ἔγινε ἐνάμισυ αἰῶνα περίπου μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 630 κέ. Ἔτσι παρουσιάζουν ἓνα βασικὸ μειονέκτημα: ὅτι παραδίδονται ἔ μ μ ε σ α, παρέμβλητες σὲ ἔργα μεταγενεστέρων συγγραφέων τοῦ Θ' αἰ., τοῦ Ι' αἰ. κέ. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὸν Al Madaini (135 - 215 ἔτ. 'Εγ. = 753 - 830), ποὺ τὸν ξέρομε μέσῳ τοῦ Baladhuri, τοῦ Tabari καὶ τοῦ Yakut)⁶, τὸν Abu - Mikhnaf († 157 ἔτ. 'Εγ. = 774/5, μέσῳ τοῦ Baladhuri καὶ τοῦ Tabari)⁷, τὸν ibn al Kalbi († 146 'Εγ. = 763/4 μέσῳ τοῦ Tabari, τοῦ ibn Asakir κλπ.)⁸, τὸν ibn - Ishaq († 151 'Εγ. = 768/9, μέσῳ τοῦ Tabari καὶ τοῦ ibn al Athir)⁹, τὸν Sayf b. Umar († 180 'Εγ. = 796/7 μέσῳ τοῦ Tabari καὶ τοῦ ibn - al Athir)¹⁰, τὸν al Wakidi († 204 'Εγ. = 822/3 μέσῳ τοῦ Baladhuri

1. *Chronique de Jean, évêque de Nikiou*, ἔκδ. καὶ γαλλικὴ μετάφραση ὑπὸ M. Zotenberg (μὲ βάση μεταγενέστερη αἰθιοπικὴ διασκευή), Παρίσι 1883, σελ. 227 κέ. — Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὕ λ ο υ, *Πηγαί*, ἀρ. 141.

2. Ἐγραψε Χρονογραφίαν στὰ ἀραβικά. Βλ. λατινικὴ μετάφραση ὑπὸ E. Pocock, P. G. 141, στήλη 907 - 1156. — Πρβλ. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὕ λ ο υ, *Πηγαί*, ἀρ. 288.

3. Αὐτόθι, στήλη 1089, 1091 - 1098.

4. Mirkhondi, *Rawdah al Safa*, Βομβάη 1825, τόμ. Α' - Ζ'. Τὰ γεγονότα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν περιέχονται στὸν τόμο Β'. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 393, 590 κ.ά.

5. Khuwandamir, *Habib al Siyar* (γενικὴ Παγκόσμιος Ἱστορία μέχρι τὸ 1520), Βομβάη 1857, τόμ. Α' - Γ'.

6. Βλ. Hitti, *History of the Arabs*⁷, σελ. 9.

7. Βλ. λ. Abu-Mikhnaf στὴν E.I.

8. Ibn al Kalbi. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 3 κ.ά.

9. Πρβλ. λ.χ. Caetani, *Annali*, σελ. 551 καὶ 558.

10. Πρβλ. λ.χ. Caetani, *Annali*, σελ. 564 κέ.

καὶ τοῦ ibn Khaldun) ¹ κ.ἄ. Ἔτσι ἡ ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν αὐτῶν περιορίζεται ἀρκετά, καὶ μόνον ὑπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις, ποὺ θὰ ἐκθέσουμε παρακάτω, πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψη. Βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθῇ λ.χ. ἡ μαρτυρία τοῦ Yakubi ².

Κύριες πάντως ἀραβικὲς πηγὲς παραμένουν ὁ Baladhuri († 279 Ἐγ. = 892/3) ³ καὶ ὁ Tabari († 310 Ἐγ. = 923/4) ⁴, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε ἀμέσως παρακάτω. Οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀντιγράφουν συνήθως τὸν Tabari ἢ προσθέτουν νέα, φανταστικά, τὶς περισσότερες φορές, στοιχεῖα στὸ κείμενό του, ὅπως λ.χ. ὁ Yakut (II' αἰ.) ⁵ καὶ ὁ ibn al Athir (II' αἰ.) ⁶, ποὺ συχνὰ ἀκολουθεῖ τὴν μέσῳ τοῦ Tabari ἀφήγηση τοῦ Sayf b. Umar. Ὁ abu l'Fedā (II' αἰ.) ⁷ καὶ ὁ ibn Khaldun ⁸ ἀπέχουν καὶ αὐτοὶ πάρα πολὺ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Ζ' αἰώνα καὶ δὲν προσφέρουν τίποτα τὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐξιστόρηση τοῦ ibn Asakir († 571 Ἐγ. = 1176/7) ⁹ ἔχει πολὺ μυθιστορηματικὴ ὑφή, τουλάχιστον γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ. Τὸ *Futuh al Sam* ¹⁰ θυμίζει, σὲ ἀραβικὰ πλαίσια, ἱπποτικὰ μυθιστορήματα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ὁμώνυμο κείμενο ποὺ οἱ Ἀραβολόγοι ἀποκαλοῦν ψευδο - Wakidi ¹¹.

Κύριος ἀφηγητὴς τῶν ἀραβικῶν κατακτήσεων τοῦ Ζ' αἰώνα εἶναι, ὅπως εἴπαμε, ὁ Baladhuri. Στὸ ἔργο του *Futuh al Buldān* ἀπαριθμοῦνται οἱ ἀραβικὲς κατακτήσεις κατὰ γεωγραφικὲς περιοχές. Ὁ Baladhuri ἔγραψε

1. Πρβλ. λ.χ. Baladhuri, ἔκδ. Hitti, σελ. 9.

2. *Historiae*, τόμ. Β', ἔκδ. M. Houtsma, Λούγδουνον 1883.

3. Ahmad b. Yahya b. Jabir B. Dawud al-Baladhuri, ἔκδ. ἀραβικὴ ὑπὸ M. J. de Goeje, *Liber expugnationis Regionum*, Λούγδουνον 1866. — Ἀγγλικὴ μετάφραση ὑπὸ P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, Νέκ Ὑόρκη 1916 (συντομογραφεῖται Hitti, Baladhuri).

4. Abu Jafar Muhammad b. Jarir Al Tabari, *Annales quos scripsit...* ἔκδ. M. de Goeje, Λούγδουνον 1879 - 1901.

5. Jacut, *Geographisches Wörterbuch*, ἔκδ. F. Wustenfeld, Λιψία 1866 - 1873, τόμ. Ε'. — Τοῦ αὐτοῦ, *Moschtarik*, ἔκδ. F. Wüstenfeld, Γοττίνγη 1846.

6. *Chronikon*, ἔκδ. Tornberg, Λούγδουνον 1851 - 1876, τόμ. Α' - ΙΔ'. Πρβλ. καὶ λ. στὴν Ε.Ι.

7. *Annales Moslemici*, ἔκδ. Reiske-Adler, Hafniae 1789, τόμ. Α' - Δ'.

8. *Kitab al ibar wa diwan al mubtada wa-l-khabar fi Ayyam al-arab wa-l-a'g'm wa-l-Barbar*, Κάιρο 1867, τόμ. Α' - Ζ', καὶ append.

9. *Tarikh madinat Dimashk* (βιογραφικὸ λεξικό). Οἱ πρᾶτοι μὲν ἀναφέρονται σὲ χωρία ποὺ μετέγραψε ὁ Caetani στὰ *Annali dell'Islam*.

10. Ἔργο ποὺ ἀποδίδεται στὸν Basri, ἔκδ. Lees, Καλκούτα 1854. Πρβλ. De Goeje, *Syrie*, τὸν πρόλογο. — Caetani, *Annali*, σελ. 27 κέ.

11. Ἔργο, ποὺ ὅχι ὁρθά, καθὼς φαίνεται, ἀποδίδεται στὸν Wakidi (γι' αὐτὸ τὸ ἀποκαλοῦν ψευδο-Wakidi). Βλ. ἔκδ. Nassau Lees, Καλκούτα 1854, τόμ. Β'. — Πρβλ. De Goeje, ἐνθ' ἄνωτ.

ἀκόμη ένα ὀγκῶδες γενεαλογικὸ ἔργο, κατὰ τὴν ἀραβικὴ συνήθειαν, τὰ *Ansāb al Ashraf*¹, πὺν περιέχει βιογραφίες ἑλὼν τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ Ἰσλάμ. Οἱ μαρτυρίες τοῦ Baladhuri δὲν εἶναι πάντα σαφεῖς καὶ συχνὰ δὲν ἔχουν χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ ἐνδείξεις αὐτές, ὅταν ὑπάρχουν, δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλεῖς. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ὁ Baladhuri — ἀκολουθώντας κάθε φορά τὶς πηγές πὺν χρησιμοποιεῖ ἢ πὺν συνοψίζει καὶ κωδικοποιεῖ — συνηθίζει νὰ ἀφηγῆται ἓνα περιστατικὸ (ἢ μιὰ σειρὰ γεγονότων) σύμφωνα μὲ μιὰ πρώτη ἐκδοχὴ καὶ χρονολόγησιν. Ὑστερα, μὲ βάσιν ἄλλη πηγὴ, ἀφηγεῖται ξανά τὸ ἴδιον περιστατικὸ (ἢ τὴν ἴδια περίπου σειρὰ γεγονότων) σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχὴ καὶ χρονολόγησιν, χωρὶς νὰ εἶναι πάντοτε εὐδιάκριτο ὅτι ἀναφέρεται στὰ ἴδια γεγονότα πὺν εἶχε ἀφηγηθῇ προηγουμένως². Συχνὰ ἐπίσης διακόπτει τὴν ἐξιστόρησιν ἐνὸς γεγονότος, γιὰ νὰ μᾶς μιλήσῃ γιὰ τὴν παραπέρα τύχην τοῦ προσώπου γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος³ ἢ τῆς πόλεως ὅπου διαδραματίζεται ἓνα γεγονός⁴. Ὅλα αὐτὰ προκαλοῦν σύγχυσιν στὸν μελετητὴ, ἢ ὁποία ἐπιτείνεται, γιὰτὶ, ἀπ' ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω, δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπιλυθῇ βασικὰ φιλολογικὰ προβλήματα τοῦ κειμένου, γύρω ἀπὸ τὶς πηγές του, τὴν παράδοσίν του κλπ. Ὡστόσο, συγκρινόμενος μὲ τοὺς ἄλλους Ἀραβες συγγραφεῖς, εἶναι μᾶλλον λιτὸς καὶ ἀκριβής.

Ὁ Muhamad b. Djarir al Ṭabari († 310 Ἑγ. = 923/4) ἔγραψε Παγκόσμια Ἱστορία πὺν φέρει τὸν τίτλον «Ἱστορία τῶν προφητῶν καὶ βασιλέων» (*Tarikh al rusul wa'l muluk*). Τὸ ἔργο αὐτὸ θεωρεῖται ὡς ἡ πολυτιμότερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἀραβικὲς πηγές⁵ καί, φυσικὰ, ἐντυπωσιάζει μὲ τὸν ὄγκον της. Γιὰ τὰ γεγονότα πὺν μᾶς ἐνδιαφέρουν χρησιμοποιεῖ καὶ παραθέτει καὶ πολλὰς πηγές πὺν δὲν τὶς εἶχε λάβει ὑπ' ὄψιν, ἴσως ἡθελημένα, ὁ Baladhuri. Γι' αὐτὸ μᾶς δίνει σὲ πολλὰ σημεῖα διαφορετικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων. Οἱ πηγές ὅμως αὐτές, τὶς πιὸ πολλὰς φορές, παραδίδουν μαρτυρίες ἀλληλοσυγκρουόμενες καὶ πολὺ διογκωμένες ἀπὸ τὴν προφορικὴν παράδοσιν διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Πιστεύω ὅτι ὕστερα ἀπὸ μεγάλο ἔλεγχον καὶ μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξιν θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι μόνο γιὰ τὴ μάχην τοῦ Yarmouk ὁ Tabari παραθέτει 19 ἐκδοχές κατὰ τὸν Sayf b. Umar (ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἐκδοχές, σύμφωνα μὲ ἄλλες πηγές) καὶ βέβαια αὐτὸ τὸ

1. Ἡ ἐκδόσή τους δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθῇ. Βλ. παραπάνω, σελ. 1.

2. Πρβλ. καὶ Hitti, ἔκδ. Baladhuri, σελ. 3.

3. Διακόπτει λ.χ. τὴν ἐξιστόρησιν τῆς μάχης τοῦ Yarmouk, γιὰ νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν παραπέρα τύχην τοῦ ἥρωα Jabalah (σελ. 208 - 209).

4. Διακόπτει λ.χ. τὴν ἀφήγησίν του γιὰ νὰ μᾶς μιλήσῃ γιὰ τὴν παραπέρα τύχην τῆς Λαοδικείας (σελ. 204), ἢ διακόπτει τὴν ἐξιστόρησιν τῆς καταλήψεως τῆς Ἑμεσας, γιὰ νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως (σελ. 205 - 206).

5. Βλ. Sauvage t, *Introduction*, σελ. 126. — Caetani, *Annali*, 130 ἔτ. Ἑγ., σελ. 7. — Βλ. λ. Tabari στὴν Ε.Π.

πλήθος τῶν μαρτυριῶν δὲν βοηθεῖ καὶ τόσο στὴν ἀποκατάσταση τῶν πραγματικῶν γεγονότων.

Ἡ μελέτη τῶν ἀραβικῶν πηγῶν μὲ ὠδήγησε σὲ ὠρισμένα συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα καὶ συνοψίζω :

1. Οἱ παλαιᾶς ἀραβικᾶς πηγᾶς προέρχονται ὅλες ἀπὸ π ρ ο φ ο ρ ι κ ῆς παραδόσεις (hadith¹, ruwayat ἢ akhbar μὲ isnad² ἢ χωρὶς isnad), οἱ ὁποῖες καταγράφηκαν περίπου ἐν ἁ μ ι σ υ α ἰ ὶ ὡ ν α μετὰ τὴν ἔκβαση τῶν γεγονότων ποὺ περιγράφουν.

2. "Ὅλες σχεδὸν οἱ πηγᾶς τοῦ Ζ' - Η' αἰ. σώζονται, ὅπως εἶδαμε, μ ε σ ω μ ε τ α γ ε ν ε σ τ ῆ ρ ω ν π η γ ῶ ν. Ἡ βασικὴ αὐτὴ διαπίστωση δὲν ἀναφέρεται πάντοτε ἀπὸ τοὺς μελετητές. Γενικότερα γίνεται εἴτε ὑ π ε ρ τ ῖ μ η σ η τῶν παλαιῶν πηγῶν εἴτε ὑ π ο τ ῖ μ η σ ῆ τους, καὶ τοῦτο ἐπεὶδὴ ἀπουσιάζει ὁ κριτικὸς ἔλεγχος καὶ ἡ ὀρθὴ τοποθέτηση καὶ ἀξιολόγησή τους.

3. Ἀκόμῃ καὶ οἱ περισσότεροι λιτοὶ καὶ ἀξιόπιστοι συγγραφεῖς δὲν ἐκθέτουν τὰ γεγονότα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ὅπως οἱ βυζαντινοὶ καὶ δυτικοὶ συγγραφεῖς. Προτιμοῦν τὴν κατὰ παράταξιν πολλαπλὴ ἐκθεση τῶν ἰδίων γεγονότων, πράγμα ποὺ ὠδήγησε σὲ πολλὰς παρανοήσεις.

Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε παραπάνω, συνάγεται ὅτι οἱ "Αραβες συγγραφεῖς — τουλάχιστον αὐτοὶ ποὺ ἐξετάσαμε — δὲν ἔχουν σαφῆ ἀντίληψη τῆς Ἱστορίας καὶ κακῶς ὀνομάζονται ἱστορικοί, οὔτε καὶ τῆς χρονογραφίας³. Συνήθως τὰ ἔργα τους εἶναι συμπίλημα ἢ συρραφὴ παλαιότερων προφορικῶν παραδόσεων χωρὶς εἰρμόν ἢ ὁποιαδήποτε χρονικὴ ἢ ἄλλη ἀλληλουχία. "Ὅπως ὁμολογεῖ ἐπιγραμματικὰ ὁ Tabari, «We only transmit to others what has been transmitted to us»⁴.

1. Βλ. S a u v a g e t, *Introduction*, σελ. 27 κέ., λ. *Hadith* στὴν Ε.Ι. καὶ λ. *Arabiyya*. Πρὸς καὶ A. D u r i, *The Iraq School of History to the 9th c.*, στὸ *Historians of the Middle East*, ἐκδ. B. Lewis · P. Holt, Λονδῖνο 1962, σελ. 46 κέ.

2. Isnad ὀνομάζεται ἡ ἀλυσίδα τῶν πληροφοριοδοτῶν ποὺ μᾶς ὀδηγοῦν στὴν πρωταρχικὴ μορφή τῆς παραδόσεως μιᾶς μαρτυρίας, καὶ ὑποτίθεται ὅτι ἐξασφαλίζει τὴν αὐθεντικότητά μιᾶς πληροφορίας. Βλ. S a u v a g e t, *Introduction*, σελ. 30. — H i l l, *Termination*, σελ. 26. Δὲν πιστεύω ὅτι ἡ ὑπάρξη isnad — ποὺ θαυμάσια μπορεῖ νὰ εἶναι πλαστὸ — μπορεῖ νὰ μᾶς πείσῃ γιὰ τὴν ἀκρίβειά ἢ ὅχι μιᾶς πληροφορίας. Γιατὶ ὅσο καὶ ἂν πηγαίνῃ πίσω (βλ. τὴν σειρὰ τῶν isnad ποὺ ἔχει συγκεντρώσει ὁ Hill σὲ πίνακα, σελ. 11 - 21), πάλι πρέπει νὰ ἀπέχῃ πολὺ ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ἐξιστοροῦνται. Ἐξ ἄλλου πάντα θὰ ἔχῃ ὑποστῇ ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοσιν.

3. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ de Goeje, ὁ Caetani, ὁ Sauvaget, ὁ Hitti, ὁ Duri, ὁ Hill, κλπ. ἐξακολουθοῦν νὰ μιλοῦν γιὰ "Αραβες ἱστορικοὺς καὶ γιὰ ἀραβικὴ ἱστοριογραφία, ἐνῶ κανένα στοιχεῖο δὲν δείχνει πῶς οἱ συμπλητές ἢ συλλογεῖς αὐτοῦ τοῦ ὕλικου εἶχαν συλλάβει τὸ νόημα τῆς Ἱστορίας. Ἐκῆσαν ἀπόπειρες συλλογῆς ἢ συρραφῆς ἱστορικῶν διηγήσεων, ἀλλὰ δὲν συνέθεταν Ἱστορία.

4. Tabari, I, σελ. 7. Βλ. Hitti, ἐκδ. Baladhuri, σελ. 3.

Στὰ πορίσματα αὐτὰ περίπου ἔχουν καταλήξει καὶ οἱ Ἀραβολόγοι, ἀλλὰ, παρ' ὅλα αὐτά, ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποκαλοῦν τὴ συρραφή ἢ τὸ συμπίλημα αὐτὸ τῶν γεγονότων Ἱστοριογραφία.

Ἀνιχνεύοντας — στὴν προσπάθειά μου γιὰ τὴ σωστὴ ἀξιολόγηση τῶν πηγῶν — τὰ πρῶτα σκοτεινὰ βήματα τῆς ἀραβικῆς ἱστοριογραφίας καὶ ποιήσεως, παρατήρησα ὅτι στὴν πεζογραφία τῆς προῖσλαμικῆς Ἀραβίας καὶ λίγο ἀργότερα, ἀκμάζει ἓνα ιδιόμορφο λογοτεχνικὸ εἶδος: τὰ *ayyam al-arab* ποὺ σημαίνει *ἡμέρες [μάχης] τῶν Ἀράβων*¹. Συνήθως ἀποδίδεται *ἡμέρες μάχης*. Τολμῶ νὰ προτείνω — μὲ κάποια ἐπιφύλαξη — ὅτι ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τῶν διηγήσεων αὐτῶν θὰ ἦταν *Ayyam al harb* = *ἡμέρες πολέμου, μάχης*². Στὶς ἱστορίες αὐτὲς ἐξιστοροῦνται διάφορα ἐπεισόδια ἀπὸ συμπλοκὲς ἀνάμεσα σὲ φυλὲς Ἀράβων³, ὅπου ξεχωρίζουν καί, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, μυθοποιοῦνται ὠρισμένοι ἥρωες γιὰ τὴν γενναιότητα καὶ τὰ ἄλλα τοὺς προσόντα, ὅπως λ.χ. ὁ θρυλικὸς Zīr, πρόσωπο ὑπαρκτό, ποὺ εἶναι στὴν ἀραβικὴ λογοτεχνία κάτι ἀνάλογο μὲ τὸν Don Juan - ἥρωες ποὺ πέρασαν κατ'ὀψιν σὲ λαϊκὰ μυθιστορήματα.

Τέτοιες ἱστορίες διασώθηκαν καὶ γιὰ τοὺς συντρόφους τοῦ Μωάμεθ ἀπὸ συμπιλητὲς τοῦ Θ' αἰῶνα (τὸν Abu Ubaida, τὸν Ibn Khalikan), ποὺ κατέγραψαν ἄλλος 132 τέτοιες *ἡμέρες μάχης*, ἄλλος ὡς καὶ 1000⁴. Σὲ πολλὲς παρόμοιες συγκρούσεις πρωταγωνιστοῦν καὶ γυναῖκες τῶν Βεδουϊνῶν⁵.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄστοχο νὰ συσχετίση κανεὶς τὶς *ἡμέρες μάχης* τῶν τοπικῶν αὐτῶν συμπλοκῶν μὲ τὶς *ἡμέρες μάχης* πραγματικῶν καὶ σημαντικῶν πολέμων ποὺ ἀφηγεῖται λ.χ. ὁ Sayf b. Umar, ὁ Baladhuri

1. Βλ. λ. Arabiyya, σελ. 601 κέ., Ayyam al Arab, adab καὶ Hikaya στὴν E.I. — Duri, Iraq, σελ. 47 κέ.

2. Ἦσως ὅταν οἱ περιγραφόμενες μάχες πῆραν τὴ μορφή ἀντιθέσεως τῶν Ἀράβων πρὸς τοὺς ξένους, τοὺς ἀλλοπίστους, ἐγινε ἡ μετονομασία σὲ *ayyam al arab* — ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ παλαιογραφικὸ ἢ ἄλλο λάθος γιατί οἱ λέξεις **أَيَّام الحَرَبِ**

καὶ **أَيَّام العرب** μοιάζουν πολὺ.

3. Βλ. καὶ Hitti, ἐκδ. Baladhuri, σελ. 1.

4. Οἱ *ἡμέρες μάχης* θυμίζουν κάπως τὸ περισσότερο γνωστὸ στὴ Δύση λογοτεχνικὸ εἶδος τῶν *Alf layla wa layla* (= *χίλιες καὶ μία νύχτες*), ποὺ ἂν καὶ στὶς σωζόμενες σήμερα μορφές του ἔχει καθαρὰ φανταστικὸ καὶ μυθιστορηματικὸ χαρακτήρα, ἀνάγεται, ὡστόσο, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἔρευνα, σὲ πραγματικὰ γεγονότα τοῦ Η' ἰσως αἰῶνα κέ. Βλ. λ. *Alf layla wa layla* στὴν E.I.

5. Τὸ ἴδιο θὰ συμβῇ καὶ σὲ *ἡμέρες μάχης* κατὰ τῶν Βυζαντινῶν. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴν πάλῃ τῆς νιόπαντρης γυναίκας τοῦ Khalid b. Said στὴ μάχη τοῦ Marj-al-Suffar (Baladhuri, σελ. 183 κέ.), τὸν ἐνεργὸ ρόλο τῆς μητέρας τοῦ Μωαβία Hind στὴ μάχη τοῦ Yarmouk (Baladhuri, σελ. 207 - 208).

κ.ά. "Αλλωστε οί "Αραβες, πού ήρωοποιοῦσαν πρόσωπα τοπικῶν καί ἀσήμε-
των ἐπεισοδίων δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μὴν ἐξυμνοῦσαν πρωταγωνιστὰς ήρωϊ-
κῶν ἀγώνων ὑπὲρ τοῦ "Ισλάμ, ὅπως ἦταν οἱ ἀγῶνες τοὺς κατὰ τῶν Βυζαντι-
νῶν. Πιστεύω ὅτι θὰ πρέπει νὰ γίνη αὐτὴ ἡ συσχέτιση. "Ετσι μόνο μπορεῖ
νὰ ἐρμηνευθῇ καί ἡ ἐκταση πού πῆρε αὐτὴ ἡ «φιλολογία» τῶν διαφόρων μαχῶν
κατὰ τῶν Βυζαντινῶν καί ἡ ὑστερογενής, ὅπως πιστεύω, ήρωοποίηση ὠρι-
σμένων ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν "Αράβων, ὅπως τοῦ Khalid b. Walid (για
τὸν ὁποῖο βλ. παρακάτω) σὲ κύκλους ἡμερῶν μάχης.

Σὲ ἓνα ἐπόμενο στάδιο οἱ ἀγῶνες κατὰ τῶν Βυζαντινῶν γίνονται λ α ι κ α
μ υ θ ι σ τ ο ρ ή μ α τ α¹, ὅπως τὸ *Futuh al Šam*² καί ὁ ψευδο - Wakidi³,
ὅπου ὑπείσέρχονται καί στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλους ἐπικοὺς κύκλους ἢ τελείως
ὑστερογενῇ. Ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω ὅτι κατὰ τὸ *Futuh al Šam* στὸ στράτευ-
μα τοῦ Ἡρακλείου πολεμοῦν καί Afrang [= Φράγκοι]⁴!

"Αν δοῦμε κάτω ἀπὸ τὴν νέα αὐτὴ σκοπιὰ τῆς ἀλληλοσυγκρουόμενες
συχνὰ μαρτυρίες τῶν πολλῶν ἀραβικῶν πηγῶν, νομίζω ὅτι θὰ μπορέσουμε
νὰ ἀπομυθοποιήσουμε τὰ πρόσωπα πού ἔλαβαν μέρος στοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς
(ὅπως τὸν Khalid b. Walid), νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύ-
νατη καί λογικὰ ἀνεξήγητη παρουσία τοὺς σὲ πολλὲς μάχες ὀφείλεται μόνο
στὴν μυθοποίησή τους⁵ καί νὰ προχωρήσουμε, μὲ βάση τις κατὰ τὸ δυνατόν
ὑγιέστερες πηγές, σὲ πραγματικὴ ἀποκατάσταση τῶν γεγονότων. Τέτοιες
πηγές εἶναι ὁ Θεοφάνης καί ὁ Baladhuri, ὑπὸ ὠρισμένες, ὅπως θὰ δοῦμε,
προϋποθέσεις.

1. "Οτι πρόκειται πιά γιὰ μυθιστορήματα τὸ δέχονται καί ἄλλοι πρὶν ἀπὸ μένα.
Πρβλ. γ.χ. de Goeje, *Syrie*, (πρόλογος, σελ. 1). — Caetani, *Annali*, σελ. 27, 578.

2. *Futuh al Šam*, ἐκδ. Lees, σελ. 111 κέ., 128 κέ. Πρβλ. Caetani, *Annali*,
σελ. 578 κέ.

3. Wakidi, *Futuh al Šam*, [= ψευδο - Wakidi]. Πρβλ. Caetani, *Annali*,
σελ. 583 κέ., κά.

4. *Futuh*, σελ. 111 κέ. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 586.

5. Χαρακτηριστικὸ δεῖγμα αὐτῆς τῆς μυθοποιήσεως βλ. στὴν σελ. 26, σημ. 5. — "Ενα
ἀνάλογο φαινόμενο παρουσίασε πρὸ ἐτῶν ὁ H. Grégoire σχολιάζοντας μιὰ μελέτη τοῦ E.
Cerrilli, *L'empereur Alexis* [Ἄλέξιος Α' ὁ Κομνηνός] *et le conte éthiopien de
l'homme enseveli dans la mine*, Byzantion 29 - 30 (1959 - 1960), σελ. 187 - 205.
Στὸν αἰθιοπικὸ αὐτὸ μῦθο ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ κινδυνεύει νὰ καταποντιστῇ μέσα σὲ
λατομεῖο τῆς Aragon τῆς Καππαδοκίας καί σώζεται ὕστερα ἀπὸ ἐπέμβαση τῆς Πανα-
γίας. Ὁ Grégoire (αὐτόθι, σελ. 205 - 207) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μυθικὴ Aragon, πού τὴν
ἀναζητοῦσαν ἄλλοι, πρέπει νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν πόλη Aragena τῆς Καππαδοκίας, καί ὅτι
ὁ μῦθος βραδύεται σὲ ἓνα πραγματικὸ περιστατικόν: "Ὅπως παραδίδει ὁ Νικηφόρος Βρυέν-
νιος (σελ. 58). ὁ Ἄλέξιος ἐπὶ Ἰσακίου εἶχε λάβει μέρος σὲ μιὰ ἐκστρατεία στὴν Καπ-
παδοκία, καί εἶχε στρατοπεδεύσει στὰ παλιά, μισογκρεμισμένα τεῖχη τῆς Καισάρειας. Τὸ
ἀπλὸ αὐτὸ ἐπείσῳδιο διοχετεύθηκε, διυγκωμένο καί παραποιημένο, ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ στὴν
αἰθιοπικὴ φιλολογία.

Ὁ Θεοφάνης ἀρχίζει τὴν ἀφήγησίν του σχετικὰ μετὰ τοὺς Ἀραβοβυζαντινοὺς πολέμους μετὰ τὴν ἐκθεσὴ τῶν γεγονότων τοῦ ἔτους 6021 [= 630] ¹. Στὴν παράγραφο αὕτῃ συνοψίζει τοὺς λόγους ποὺ προκάλεσαν τὴ ραγδαία καὶ ὀλέθρια γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς προέλαση τῶν Ἀράβων. Συνεχίζει μετὰ γενικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν Μωάμεθ, τὴ νέα θρησκεία, τοὺς ὁπαδούς του, κλπ. ². Ἀκολουθεῖ περιγραφὴ τῆς συμπλοκῆς τῶν Βυζαντινῶν μετὰ τοὺς Ἀραβες στοὺς Μοθούς ³, τῆς προελάσεως τῶν Ἀράβων στὴν Παλαιστίνη (σύγκρουση μετὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἐπιστροφή τῶν Ἀράβων στὴν χώρα τους, μετὰ λάφυρα) ⁴. Στὰ χρόνια τοῦ χαλίφῃ Ὁμάρ ἐκστρατεία τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Ἀραβίας : κατάληψη τῆς Βόστρας καὶ ἄλλων πόλεων μέχρι τοῦ Γαβιθᾶ· ἦττα τῶν Βυζαντινῶν ὑπὸ τὸν Θεόδωρο, ἀδελφὸ τοῦ Ἡρακλείου· ὁ Ἡράκλειος στὴν Ἑμεσα ἀνακηρύσσει νέον ἀρχηγὸ τοῦ στρατεύματος, τὸν Βαάνη. Τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα (ὑπὸ τὸν Βαάνη καὶ τὸν Θεόδωρο σακελλάριο) κινεῖται κατὰ τῶν Ἀράβων (μνημονεύεται καὶ μία νίκη τῶν Βυζαντινῶν σὲ συμπλοκὴ ὅπου σκοτώνεται ἓνας ἀμιρὰς τῶν Ἀράβων). Ὁ Βαάνης στρατοπεδεύει πρὸ τῆς Δαμασκοῦ. Ἐνῶ ὁ Ἡράκλειος φεύγει μετὰ τίμια ξύλα γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ Βυζαντινοὶ καταδιώκουν τοὺς Ἀραβες ἀπὸ τὴν Δαμασκὸν ὡς τὴν Ἑμεσα ⁵. Ἀκολουθεῖ, τὸν ἐπόμενο χρόνο, κατὰ τὸν Θεοφάνη, νέα προέλα-

1. Θεοφάνης, σελ. 332,8-19 : . . οὕτω δὲ τῆς ἐκκλησίας τότε [. . .] ταραττομένης, ἀνέστη ὁ ἐρημικώτατος Ἀμαλὴκ τύπτων ἡμᾶς τὸν λαὸν τοῦ Χριστοῦ, καὶ γίνεται πρώτη φοβερὰ πτώσις τοῦ ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ [. . .] καὶ πάντων τῶν χριστιανικῶν λαῶν καὶ τόπων ἐρήμωσις . . .

2. Θεοφάνης, σελ. 333 - 334

3. Θεοφάνης, σελ. 335 - 336.

4. Θεοφάνης, σελ. 336,14-20 : Τούτῳ τῷ ἔτει ἔπεμψεν Ἀβουβάχαρος στρατηγὸς τέσσαρας, οἱ καὶ ὀδηγηθέντες, ὡς προέφην, ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ἦλθον καὶ ἔλαβον τὴν Ἥραν καὶ πᾶσαν τὴν χώραν Γάζης. μόλις δὲ ἐλθόν ποτε ἀπὸ Καισαρείας Παλαιστίνης Σέργιος σὺν στρατιώταις ὀλίγοις καὶ συμβαλὼν πόλεμον κτείνεται πρῶτος σὺν τοῖς στρατιώταις τριακοσίοις οὖσιν. καὶ πολλοὺς αἰχμαλώτους λαβόντες καὶ λάφυρα πολλὰ ἐπέστρεψαν μετὰ λαμπρᾶς νίκης.

5. Θεοφάνης, σελ. 336 - 337 : Τούτῳ τῷ ἔτει Ἀβουβάχαρος τελευτᾷ ἀμνηρεύσας ἔτη δύο ἡμῖν καὶ παραλαμβάνει τὴν ἀρχὴν Οὔμαρος· ὃς (πίμψας στρατιὰν κατὰ τῆς Ἀραβίας) παραλαμβάνει Βόστραν τὴν πόλιν μετὰ καὶ ἄλλων πόλεων. ἀπιδήμεσαν δὲ μέχρι τοῦ Γαβιθᾶ. τούτοις συμβαλὼν Θεόδωρος, ὁ τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου ἀδελφός, ἠττήθη καὶ πρὸς τὸν βασιλέα ἐν Ἐδέσῃ ἔρχεται. ὁ δὲ βασιλεὺς προχειρίζεται ἕτερον στρατηγόν, ὀνόματι Βαάνην, καὶ Θεόδωρον σακελλάριον μετὰ Ῥωμαϊκῆς δυνάμεως πέμπει κατὰ Ἀράβων· παραγενόμενος δὲ εἰς Ἑμεσαν σιταντᾷ πλῆθος Σαρακηνῶν, καὶ ἀποκτείνας αὐτοὺς καὶ τὸν ἀμνηρεύοντα αὐτῶν, τοὺς λοιποὺς ἀπελαίνει ἄχρι Λαμασκοῦ· κατέϊσε παρὰ τὸν Βαρδανήσιον ποταμὸν παραφωσατεύει. Ἡράκλειος δὲ τὴν Συρίαν καταλιπὼν ὡς ἀπελπίσας, ἄρας καὶ τὰ τίμια ξύλα ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπέρει. Βαάνην δὲ ἀπὸ Δαμασκοῦ εἰς Ἑμεσαν στρέφει καὶ Θεόδωρον σακελλάριον ἔχοντας στρατὸν χιλιᾶδας μ', καὶ διώκονσι τοὺς Ἀραβας ἀπὸ Ἑμέσης ἕως Λαμασκοῦ. — Σχόλια πᾶνω στὸ χωρίον τοῦτο δίνω παρκατάτω, σελ. 15 κέ. Τὸ ἐν Ἐδέσῃ τῆς ἐκδ. de Boor πρέπει νὰ διορ-

ση τῶν Ἀράβων, ἀπὸ τὴν Ἀραβία πρὸς τὴν Δαμασκὸν μάχη τοῦ Ἱερμουχθᾶ : οἱ Βυζαντινοὶ (40 χιλιάδες¹ ὑπὸ τὸν Βαάνη καὶ τὸν Θεοφάνη σακελλάριο) νικοῦνται. Ἀκολουθεῖ ἡ κατάληψις τῆς Δαμασκοῦ². Ἐδῶ ὁ Θεοφάνης ἀπαριθμεῖ τὶς γενικότερες συνέπειες τῆς μάχης τοῦ Ἱερμουχθᾶ (=κατάκτηση τῆς Φοινίκης³ καὶ τῆς Αἰγύπτου)⁴, καὶ συνεχίζει μὲ τὴν ἀφήγησιν τῆς καταλήψεως τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς [βόρειας] Συρίας, τῆς Ἑδεσσας, Ἀντιόχειας⁵, κλπ.

Δίνει δηλ. συνοπτικά, σὲ συμπυκνωμένες γραμμές, μιὰ ολοκληρωμένη εἰκόνα τῆς προελάσεως τῶν Ἀράβων στὶς νοτιοανατολικὲς ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου.

Βέβαια ἡ ἐξιστόρηση αὕτη τοῦ Θεοφάνη παρουσιάζει τὸ γνωστὸ μειονέκτημα τῆς *Χρονογραφίας* του : "Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθῇ", ὁ Θεοφάνης

θωοῦ ἐν Ἑμέσῃ, ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ De Goeje (*Syrie*, σελ. 84 - 85). Ἀλλωστε τὴ σωστὴ γραφὴ Ἑμέση παρέχουν καὶ ὠρισμένα χειρόγραφα.

1. Ὁ Goeje, ποὺ συνεχῶς παρερμηνεύει τὸν Θεοφάνη, γράφει στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ κάθε στρατηγὸς εἶχε ἀπὸ 40.000 ἄνδρες, δηλ. σύνολο βυζαντινοῦ στρατοῦ, δῆθεν κατὰ τὸν Θεοφάνη : 80.000 (*Syrie*, σελ. 113).

2. Θεοφάνης, σελ. 337 - 338 : Τοῦτῳ τῷ ἔτει ἐπεστράτευσαν οἱ Σαρακηνοὶ τὴν Ἀραβίαν (καταλιπόντες) ἐπὶ τὰ μέρη Δαμασκοῦ πλῆθος ὄντες ἄπειρον. Βαάνης δὲ μαθὼν πρὸς τὸν βασιλικὸν σακελλάριον ἀποστέλλει, ἵνα καταλάβῃ μετὰ τοῦ ἑαυτοῦ στρατοῦ εἰς βοήθειαν αὐτοῦ διὰ τὸ πλῆθος εἶναι τοὺς Ἀράβας. κατέλαβε δὲ ὁ σακελλάριος πρὸς Βαάνην, καὶ ἀπάρωντες ἀπὸ Ἑμέσης συναντῶσι τοῖς Ἀράβιν, καὶ συμβολῆς γενομένης τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ, ἣτις ἦν τρίτῃ τῆς ἐβδομάδος, κγ' τοῦ Λῶον μηνός, ἡττῶνται οἱ περὶ τὸν σακελλάριον. στασιάσαντες δὲ οἱ τοῦ Βαάνου, Βαάνην προχειρίζονται βασιλέα καὶ Ἡράκλειον ἀπεκίρηναν. τότε οἱ περὶ τὸν σακελλάριον ὑπεχώρησαν, καὶ οἱ Σαρακηνοὶ εὐρόντες ἄδειαν συμβάλλουσι πόλεμον. ἀνέμον δὲ πνεύσαντος κατὰ Ῥωμαίων νότον, μὴ δινηθέντες ἀντωπῆσαι τοῖς ἐχθροῖς διὰ τὸν κοριοστὸν ἡττῶνται. καὶ ἑαυτοὺς βαλόντες εἰς τὰς στενόδους τοῦ Ἱερμουχθᾶ ποταμοῦ ἐκεῖ ἀπώλοντο ἄρδην. ἦσαν δὲ ἀμφοτέρων τῶν στρατηγῶν χιλιάδες μ'. τότε οἱ Σαρακηνοὶ νικήσαντες λαμπρῶς ἐπὶ τὴν Δαμασκὸν ἔρχονται καὶ αὐτὴν παραλαμβάνουσι καὶ τὰς χώρας τῆς Φοινίκης καὶ οἰκίζονται ἐκεῖ, καὶ στρατεύουσι κατ' Αἰγύπτου.

3. Μὲ τὸν ὅρον Φοινίκη τὴν ἐποχὴ αὕτη ὁ Θεοφάνης ὑπονοεῖ τὴν Παλαιὰ Φοινίκη (ποὺ πόλεις τῆς εἶναι : ἡ Τύρος, Ἀρκαί, Σιδὼν, Τρίπολις, Ἀντάραδος, κλπ.) καὶ τὴν Λιβανησία Φοινίκη, μὲ πόλεις τὴν Ἑμεσσά, Λαοδίκεια, Δαμασκὸν, Ἡλιούπολη (=Baalbek), Ἀβυλὰ, Παλμύρα, κλπ. Πρβλ. Γεώργιο Κύπριον, ἔκδ. Honigmann, σελ. 66.

4. Αὐτόθι, σελ. 338. Ἡ ἐγκαθίδρυση τῶν Ἀράβων στὴ Συρία καὶ ἡ κατάληψις τῆς Αἰγύπτου ὑπῆρξαν τὰ ἀποτέλεσμα τῆς μάχης τοῦ Yarmouk. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχει τὸ χωρίο τοῦ Θεοφάνη καὶ γι' αὐτὸ ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος ἀφηγεῖται στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν κατάληψιν τῆς Αἰγύπτου. Δὲν ἔγινε ὅμως κατανοητὸς καὶ τὸν κατηγοροῦν γιὰ ἀνακρίβειες. Πρβλ. λ.χ. Galletani, *Annali*, σελ. 64.

5. Θεοφάνης, σελ. 339 - 340.

6. Βλ. G. Ostrogorsky, *Die Chronologie des Theophanes in 7. und 8. Jahrhundert*, Byz. - Neugr. Jahrb. 7 (1930), σελ. 1 - 56. — Τοῦ αὐτοῦ, *Histoire*,

νης, αἰχμάλωτος τοῦ εἵδους ποῦ ὑπηρετεῖ (δηλ. τῆς Χρονογραφίας), ἀρχίζει τὴν κάθε παράγραφο μὲ μιὰ χρονολογία, τὴν ὁποία προσδιορίζει μὲ πολλές ἐνδείξεις : ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, ἐπὶ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος τάδε, καὶ κατὰ τὸ ἔτος τάδε τῆς βασιλείας του, ἐπὶ ἀρχηγοῦ τῶν Ἀράβων τάδε, πατριαρχεῦντος τοῦ τάδε κλπ. Ἡ χρονολογία αὕτῃ ἀντιστοιχεῖ συνήθως στὸ πρῶτο ἢ στὸ κύριο ἱστορικὸ συμβάν τὸ ὁποῖο καταγράφεται σ' αὕτῃ τὴν παράγραφο. Ἡ ἀφήγηση ὅμως ἀπλώνεται συχνὰ καὶ σὲ γεγονότα ποῦ προηγήθηκαν ἢ ἐπακολούθησαν, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν παρέχονται κάθε φορὰ νέες χρονολογικὲς ἐνδείξεις.

Ἔτσι, ἂν παραμερισθῇ τὸ μειονέκτημα τῶν ἐλλιπῶν ἢ ἀσαφῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων — ποῦ μποροῦν νὰ διασταυρωθοῦν μὲ ἄλλες πηγές — τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη ἀποδεικνύεται μιὰ λιτὴ καὶ συνοπτικὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς κατακτήσεως τῶν νοτιοανατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Βυζαντίου, μὲ ἀκρίβεια καὶ ἀλληλουχία ποῦ δὲν συναντοῦμε σὲ καμμιά ἄλλη πηγή. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, οἱ ἀραβικὲς πηγές, μὲ τὶς ὑπερβολές τους, τὴν πολλαπλὴ παράταξη τῶν ἰδίων γεγονότων κατὰ διάφορες ἐκδοχὲς ἢ τὴν συρραφὴ πολλῶν καὶ ἀσχέτων ἡμερῶν μάχης, δὲν μποροῦν νὰ μᾶς χρησιμεύσουν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε σωστὰ τὴν ἔκβαση τῶν γεγονότων. Στὴν ἀποκατάσταση αὕτῃ μᾶς βοηθεῖ πρῶτος ὁ Θεοφάνης.

Ὅμως οἱ Ἀραβολόγοι ποῦ μελέτησαν τὸν Βυζαντινὸ Χρονογράφο ὅπως ὁ de Goeje¹ καὶ ἀργότερα ὁ Caetani² — ποῦ μᾶλλον ἀνεξέλεγκτα δέχτηκαν τὰ πορίσματα τοῦ de Goeje — εἶχαν ἤδη ἀποκρυσταλλωμένες δικές τους θεωρίες γιὰ τὴν προέλαση τῶν Ἀράβων (παρερμηνεύοντας καὶ τὶς ἀραβικὲς πηγές) καί, ἐνδεχομένως, ἀτελεῖ γνώση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ἔτσι τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη θεωρήθηκε παρεφθαρμένο καὶ ἔπαυσε νὰ λαμβάνεται ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὑπ' ὄψη.

Στὴ σημερινὴ μελέτη δὲν σκοπεύω νὰ προβῶ σὲ εὐρεῖα ἀνάλυση καὶ ἐπεξηγήση τοῦ Θεοφάνη³ γιὰ νὰ ἀνασκευάσω τὶς παρερμηνεῖες τοῦ de Goeje καὶ τῶν ἄλλων Ἀραβολόγων. Ἀρκοῦμαι σὲ μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, ποῦ ἀποδεικνύουν τὴν ἀκρίβεια τῶν γραφομένων τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου.

σελ. 117 - 118. — Πρβλ. καὶ Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, *Σημβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν Ἀραβικῶν καὶ Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μανρικήον (582 - 602)*, Σύμμεικτα ΚΒΕ, τόμ. Β' (1970), σελ. 152.

1. De Goeje, *Syrie*, σελ. 83 κέ.

2. Caetani, *Annali*, σελ. 64 κέ., 397 κέ. — Πρβλ. καὶ Στράτου, *Βυζάντιον*, σελ. 11.

3. Αὐτὸ προτίθεται νὰ κάμω σὲ προσεχῇ μελέτῃ μὲ παράλληλῃ ἐξέταση τῶν χρονολογικῶν καὶ ἄλλων προβλημάτων ποῦ θέτουν οἱ ἀλληλοσυγκρουόμενες μαρτυρίες τῶν πηγῶν.

1. Προέλαση τῶν Ἀράβων στὴν Παλαιστίνη.

Ὅπως εἴπαμε πιὸ πάνω¹, κατὰ τὸν Θεοφάνη, στὸ πρῶτο στάδιο τῶν ἐπιχειρήσεων ὁ abu Bakr ἀποστέλλει τέσσερις στρατηγούς (οἱ ὅποιοι μὲ τὴν καθοδήγηση τῶν δυσαρεστημένων χριστιανῶν Ἀράβων τῶν συνόρων) καταλαμβάνουν α') τὴν Ἡρα καὶ β') πᾶσαν τὴν χώραν Γάζης. Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν καὶ τὶς ἄλλες πηγές² δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ Ἡρα τοῦ Θεοφάνη πρέπει νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τοῦ ἀραβοχριστιανικοῦ κράτους τῶν Λαχμιδῶν, τὴν Hirra τοῦ Ἰράκ³. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα, ὁ ἀραβικὸς στρατὸς διχάστηκε: ἓνα τμήμα⁴ στράφηκε ἀνατολικά πρὸς τὸ Ἰράκ, ὅπου κοντὰ στὸν Εὐφράτη, τρία μίλια μίλια μακριὰ ἀπὸ τὴν Κούφα, βρίσκεται ἡ Hirra, καὶ τὸ ἄλλο τμήμα⁵ κατευθύνθηκε πρὸς τὴν Γάζα τῆς Παλαιστίνης.

Μὲ βάση τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ ἀντίστοιχη μνεία τοῦ Baladhuri⁶, εἶχε γίνει δεκτὸ ὅτι ἡ Γάζα ἔπεσε τότε στὰ χέρια τῶν Ἀράβων (633 κατὰ τὸν Θεοφάνη, 634 κατὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Baladhuri)⁷. Ὅπως ὅμως ἀπέδειξε πρὶν λίγα χρόνια ὁ Guillou, ἀξιοποιώντας ἓνα ἀνεκμετάλλευτο ἀγιολογικὸ κείμενο, ἡ πόλις ἔπεσε μόνον τὸ 637⁸. Ἐτσι ἐπισημαίνεται στὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη μιὰ χρονολογικὴ ἀνακρίβεια. Ἐχω ὅμως τὴν γνώμη ὅτι ὁ Θεοφάνης στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβολογεῖ: ἀναφέρει πᾶσαν τὴν χώραν Γάζης. Μὲ τὴν φράσιν

1. Βλ. παραπάνω, σελ. 11, σημ. 4.

2. Βλ. λ.χ. Baladhuri, σελ. 169.

3. Βλ. λ. Hirra στὴν E.I. Πρβλ. καὶ Hittli, *History of the Arabs*, σελ. 78 κέ.

4. Τὸ τμήμα αὐτὸ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Khalid b. Walid εἶχε σταλῇ γιὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ Ἰράκ (Baladhuri, σελ. 167). Ἡ διαταγὴ τοῦ χαλίφη abu-Bakr πρὸς τὸν Khalid ἦταν: «Va à Iraq pour y pénétrer par la porte de l'Inde. Puis gagne à ta cause les habitants de la Perse, ainsi que les populations qui se trouvent dans leur territoire» (Tabari, σελ. 2016 = M. Hamidullah, *Documents sur la Diplomatie musulmane à l'époque du prophète et des premiers khalifes orthodoxes*, Παρίσι 1935, ἀρ. 217). Ἀργότερα ὅμως καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ ἐκλήθη νὰ ἐνισχύσῃ τὴν Ἀραβικὴν δυνάμειν στὴν Συρία (Baladhuri, σελ. 167). Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 18 κέ.

5. Τὸ τμήμα αὐτὸ ποὺ ἦταν καὶ τὸ κύριο ἐκστρατευτικὸ σῶμα — ὑπὸ τρεῖς στρατηγούς, τὸν Amr, τὸν Shurabil καὶ τὸν Khalid b. Said, στράφηκε πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἐπαρχίαν τοῦ Βυζαντίου (βλ. Baladhuri, σελ. 165 κέ.). Ἐπομένως καὶ ἐδῶ ἀκριβολογεῖ ὁ Θεοφάνης ὅταν λέγῃ ὅτι τέσσερις στρατηγοὶ ἐστάλησαν στὴν Ἡρα καὶ τὴν περιχώρ τῆς Γάζας [1+3=4]. Αὐτὸ δὲν τὸ κατάλαβαν οἱ μελετητὲς τοῦ χωρίου καὶ μίλησαν γιὰ ἀνακρίβειαν τοῦ Θεοφάνη (βλ. Guillou, *Prise de Gaza*, σελ. 402).

6. Baladhuri, σελ. 213.

7. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἐνὸς ἔτους στὴ χρονολόγησιν τῶν γεγονότων ἀνάμεσα στὸν Θεοφάνη καὶ στίς ἀραβικὰς πηγὰς, παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ στὸ Μαρτύριο τῶν 60 μαρτύρων τῆς Γάζας. Βλ. Guillou, *Prise de Gaza*, σελ. 401.

8. Αὐτόθι, σελ. 400.

αὐτὴ πολλοὶ θεώρησαν αὐτονόητο ὅτι ὁ Θεοφάνης δηλώνει τὴν πόλιν καὶ τὴν περιοχὴ τῆς. Προσεκτικότερη ὁμως μελέτη μᾶς πείθει ὅτι ἐννοεῖ τὴν περιοχὴ τῆς Γάζας, τὰ περίχωρα, *χωρὶς* τὴν ἴδια τὴν πόλιν. Μὲ τὸν ὅρο *χώρα* δηλώνεται ἀκριβῶς ἡ ὑπαιθρος, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν (ὀχυρωμένη συνήθως) *πόλιν*, ἡ ὑπαιθρος μὲ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς, τὰ μικρὰ χωριά, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν εὐρύτερη περιφέρειαν τῆς *χώρας*. Μὲ τὴ σημασίαν αὐτὴ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *χώρα* καὶ σὲ ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα¹. "Ἀλλωστε ὅταν πρόκειται γιὰ κατὰ-ληψὴ πόλεων ὁ Θεοφάνης τὸ ἀναφέρει ρητὰ: . . . *παραλαμβάνει Βόστραν τὴν πόλιν μετὰ καὶ ἄλλων πόλεων*². . . *ἐπὶ τὴν Λαμασκὸν ἔρχονται καὶ ταύτην παραλαμβάνουσι*³. Ἀβασάνιστα λοιπὸν εἶχε νομισθῇ πὺς ὁ Θεοφάνης μιλεῖ ἐδῶ γιὰ πτώσῃ τῆς Γάζας, κατὰ τὸ ἔτος 633. Ἀπὸ τῆ συνέχειαν τοῦ χωρίου ἐξ ἄλλου (ὅπου φαίνεται ὅτι οἱ Ἀραβες μετὰ τὴν νίκη τους ἐπέστρεψαν στὴ βάση τους) συνάγεται ὅτι αὐτὲς οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἦταν μιὰ τυπικὴ ἐπιδρομὴ τῶν Ἀράβων γιὰ συγκομιδὴ λαφύρων καὶ αἰχμαλώτων.

2. Ἐπίθεση τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Ἀραβίας⁴.

Παραθέτω στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη, γιὰτὶ ἡ παρανόησις τοῦ χωρίου προκάλεσε πολλὰς ἐπικρίσεις κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἐντὸς ἀγκυλῶν φράσις *(πέμψας στρατιὰν κατὰ τῆς Ἀραβίας)* προέρχεται ἀπὸ τὴν λατινικὴ μετάφρασις τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, ποὺ διασώζει γενικὰ ὑγιέστερη μορφή κειμένου ἀπὸ ὅλα τὰ διασωθέντα ἐλληνικὰ χειρόγραφα⁵. Ἄν οἱ λέξεις αὐτὲς ἀφαιρεθοῦν, ἀλλοιώνεται τελείως τὸ νόημα τοῦ χωρίου.

Τούτῳ τῷ ἔτει Ἀβουβάχαρος τελευτᾷ, ἀμνηρεύσας ἔτη δύο ἡμισυ καὶ παραλαμβάνει τὴν ἀρχὴν Οὐμαρος· ὃς (πέμψας στρατιὰν κατὰ τῆς Ἀραβίας) παραλαμβάνει Βόστραν τὴν πόλιν μετὰ καὶ ἄλλων πόλεων. Ἀπεδήμησαν δὲ μέχρι τοῦ Γαβιθᾶ. . .

Γιὰ τοὺς ἐκδότες καὶ τοὺς μελετητὲς τοῦ Θεοφάνη φαίνεται νὰ δημιουργῇ προβλήματα ἡ ἐντὸς ἀγκυλῶν φράσις: *πέμψας* [ὁ χαλίφης Ὁμάρ] *στρατιὰν κατὰ τῆς Ἀραβίας*, ποὺ κρίθηκε ὡς ἀκατανόητη.

Ἀραβία ὁμως ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ σημερινὴ ἀραβικὴ χερσόνησος, τὸ ὀρητῆριο τῶν Ἀράβων, γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος, ἀλλὰ ἡ ὁμώνυμη βυ -

1. Λ.χ. Εὐνάπιος, F.H.G., σελ. 32. — Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, ἔκδ. G. Litavrin, σελ. 256. — Πρβλ. καὶ Στράτου, *Βυζάντιον*, σελ. 57.

2. Θεοφάνης, σελ. 36.

3. Αὐτόθι, 338,10-11.

4. Θεοφάνης, σελ. 336.

5. Βλ. Ostrogorsky, *Histoire*², σελ. 118.

ζαντινὴ ἐπαρχία. Ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω, ὅτι, κατὰ τὸν Γεώργιο Κύπριο ἢ ἐπαρχία Ἀραβία κεῖται ἀνατολικά τῆς Ἱερουσαλήμ, μεταξὺ Παλαιστίνης Β' καὶ Παλαιστίνης Γ', καλύπτοντας τὴν περιοχὴ ποὺ ὑποδεικνύω στὸν χάρτη ὑπ' ἀρ. 1. Ἀνάμεσα στὶς πόλεις τῆς Ἀραβίας ποὺ ἀναφέρει ὁ Γεώργιος ὁ Κύπριος καὶ οἱ διάφορες *notitiae*, συγκαταλέγονται: Βόστρα, Γέρασα, Φιλαδέλφεια, Ἱεράπολις, κλπ.¹. Ἐξ ἄλλου τὴν περιοχὴ αὕτῃ πρέπει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψη καὶ ὁ Sébéos, ὅταν σημειώῃ ὅτι ὁ στρατὸς τῶν Ἀράβων εἶχε σταθμεύσει στὸ Rabat Moab [= Ἀρεόπολις], «car l'armée des Grecs campait en Arabie»². Ὡς προστεθῇ ὅτι ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων ὑπογράφεται πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Συρίας, Ἀραβίας, πέραν Ἰορδάνου, Καννᾶ τῆς Γαλιλαίας καὶ πάσης Παλαιστίνης³. Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι ὁ Θεοφάνης καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβολογεῖ: ἡ στρατιὰ τῶν Ἀράβων κινήθηκε πρᾶγματι κατὰ τῆς Ἀραβίας, τῆς ὁμώνυμης βυζαντινῆς ἐπαρχίας.

Ἔτσι ἔρχεται πολὺ φυσικὴ ἡ πορεία τῶν Ἀράβων ἀπὸ τὰ νότια πρὸς τὰ βόρεια, μέσα στὴν ἐπαρχία Ἀραβίας, ὅπου καταλαμβάνουν τὴ Βόστρα καὶ ἄλλες πόλεις καὶ φθάνουν μέχρι τοῦ Γαβιθᾶ. Ὁ Γαβιθᾶς τοῦ Θεοφάνη πρέπει νὰ ταυτίζεται, ὅπως ἤδη ἔχει παρατηρηθῇ, μὲ τὴν Gjabiya, τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τῶν Γασσανιδῶν⁴, 80 χιλιόμετρα νοτίως τῆς Δαμασκοῦ, ποὺ ἐξελίχθηκε στὰ ἐπόμενα χρόνια σὲ βασικὸ στρατόπεδο τῶν Ἀράβων στὴ Συρία. Ὁ Γαβιθᾶς ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές⁵.

Ὁ de Goeje ἀγνοώντας, ὅπως φαίνεται καὶ ἄλλοι⁶, τί σημαίνει Ἀραβία τὸν Ζ' αἰώνα, ἐξοβελίζει τὴ φράση αὕτῃ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη καὶ τὸν κατηγορεῖ γιὰ ἀνακρίβειες⁷. Βέβαια, ἂν παραλειφθῇ ἡ φράση, σχηματίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ χαλίφης Ὁμάρ ἐξεστράτευσε ὁ ἴδιος τὸ 634 κατὰ

1. Γεώργιος Κύπριος, σελ. 68. Βλ. καὶ λ. *Arabie* στὸ D.G.H.E., στ. 1161 κέ. Στὶς μαρτυρίες ποὺ συγκεντρώνει ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου *Latin* ἀπὸ πηγὲς τῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Θεοφάνη.

2. Sébéos, σελ. 96.

3. Ἔτσι συνυπογράφει σὲ πιττάκια τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, Ἀντωνίου Δ' τοῦ ἔτους 1397 (MM, τόμ. Β', σελ. 273). — Πρβλ. καὶ J. Darrouzès, *Le registre synodal du patriarchat byzantin au XIVe siècle*, Παρίσι 1971, σελ. 129.

4. Βλ. λ. Gjabiya στὴν EI.

5. Βραχὺ συρικὸ χρονικό, Noldke, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 79 κέ. — Μιχαὴλ ὁ Σύρος, σελ. 420 - 421. — Γενικὰ πιστεύεται ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς γίνεται λόγος γιὰ τὴν μάχη τοῦ Yarmouk, ποὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν Γαβιθᾶ.

6. De Goeje, *Syrie*, σελ. 35. Μνημονεύει τὸ χωρίο τοῦ Sébéos ποὺ ἀναφέρει με παραπάνω (σελ. 16), ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀγνοεῖ τὴν βυζαντινὴ ἐπαρχία Ἀραβία, παρερμηνεύει τελείως τὸ κείμενο καὶ νομίζει ὅτι ὁ Sébéos ἀναφέρεται στὶς προηγούμενες μάχες al Araba κλπ.

7. De Goeje, *Syrie*, σελ. 54, 84 κέ. — Τὴν παρερμηνεία αὕτῃ τοῦ de Goeje ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Gaetani, *Annali*, σελ. 64.

τῆς Βόστρας καὶ τοῦ Γαβιθᾶ (ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι πολὺ ἀργότερα ἔφθασε ὁ Ὁμάρ στὴ Gjabiya ¹).

Ὅπως δὲ ποτε, σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον, φαίνεται ὅτι οἱ Ἀραβες ἔγιναν κύριοι τῆς ἐπαρχίας Ἀραβίας (δηλ. τῆς περιοχῆς τῆς Bosra καὶ τοῦ Hauran τῶν ἀραβικῶν πηγῶν), καὶ μὲ ὁρμητήριό τους τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐπιδίδονται σὲ ἐπιδρομὰς στὴν ὕπαιθρο πρὸς τὰ βόρεια, ἕως τῆς Δαμασκού, ἀκόμη καὶ τὴν Ἑμεσά ².

3. Νικηφόρες ἐπιχειρήσεις τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Ἀράβων ³.

Καὶ τὸ χωρίο αὐτὸ προκάλεσε πολλὰς συζητήσεις καὶ ἐπικρίσεις. Ὁ de Goeje π.χ. δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ πῶς ὁ Ἡράκλειος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Συρίαν, ἐφ' ὅσον οἱ Βυζαντινοὶ νικοῦσαν. Δὲν κατάλαβε ὅτι μία ἐπὶ μέρους νίκη τῶν Βυζαντινῶν, τὴν ὁποία σπεύδει νὰ καταγράψῃ ὁ Θεοφάνης, δὲν ἐσήμαινε τίποτε, ἂν στὸ μεταξὺ ὁ Ἡράκλειος εἶχε ἀντιληφθῇ πῶς οἱ ἐπαρχίες αὐτὲς δὲν θὰ παρέμεναν πολὺ κάτω ἀπὸ τὴν μισητὴ γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς βυζαντινῆ κυριαρχίας --- ἐξ ἄλλου δὲν ἀποκλείεται καὶ ἄλλοι λόγοι νὰ ἐπέβαλλαν τὴν παρουσίαν τοῦ αὐτοκράτορα στὴν Κωνσταντινούπολη.

Προβλήματα παρουσιάζει ἡ ταύτιση τῆς μάχης αὐτῆς. Ἡ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια τοῦ Θεοφάνη (τὴν ὁποία θέλει νὰ ἀγνοῇ ὁ de Goeje ἀλλοιῶνοντας τὸ κείμενο ⁴) ὅτι στὸ πεδίο τῆς μάχης ἔπεσε ὁ ἀρχηγὸς (ἀμυρεῶν τῶν Ἀράβων) εἶναι πολὺ χρήσιμη : πρόκειται ἴσως γιὰ ἀνάμνηση τῆς μάχης τοῦ Marj al Suffar, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Baladhuri καὶ ἄλλων παλαιότερων Ἀράβων συμπληρωτῶν, ἔπεσε ὁ περίφημος γιὰ τὴν ἀνδρεία του Khalid b. Said ⁵. (Ἐπικοὶ κύκλοι ψάλλουν τὰ κατορθώματά του, τὸ περίφημο σπαθί του ⁶, κλπ.). Ἰσως πάλι πρόκειται γιὰ τὸν ἀμιρά Ikrimah b. abi

1. Βλ. Hitti, *History of the Arabs*, σελ. 153 - 154.

2. Πολλὰς πηγὰς μιλοῦν γιὰ ἐπιδρομὰς ὡς τὴν Ἑμεσά. Πρβλ. Caetani *Annali*, σελ. 357 κέ., 585 κέ. Πρβλ. καὶ Hill, *Termination of the Hostilities*, σελ. 80. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανεέλθω ἄλλοτε.

3. Θεοφάνης, σελ. 337,5-7.

4. De Goeje, *Syrie*, σελ. 84 καὶ 88. Ἀντὶ γιὰ τὸ ἀποκτείναν μεταφράζει αὐθαίρετα : «Baanes... bat l'armée des Sarrasins et poursuit leur émir jusqu'à Emèse», ἐπειδὴ ἰσχυρίζεται (σελ. 84) ὅτι δὲν γνωρίζει κανέναν ἀμιρά ποὺ νὰ σκοτώθηκε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἔστω καὶ κατώτερο!

5. Βλ. τὰ σχετικὰ χωρία στὸν Baladhuri, σελ. 183 : «...but a mirah disappeared from my sight in the battle of Marj-as-Suffar» βλ. καὶ Tabari, I, σελ. 3169, ὅπου καὶ ἡ συγκινητικὴ λεπτομέρεια ὅτι ἡ νιόπαντρη γυναίκα του σκότωσε μὲ τὸ δοκάρει τῆς σκηνῆς τῆς ἐφ' ἣς Ἕλληνες. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 322. Στράτου, *Βυζάντιον*, σελ. 221 - 222.

6. Baladhuri, σελ. 183.

Ğahl, πού, κατὰ τὸ κείμενο τοῦ ψευδο - Wakidi, σκοτώθηκε σὲ κάποια συμπλοκὴ τῶν Ἀράβων κοντὰ στὴν Ἑμεσσα¹.

Προτοῦ προχωρήσω στὴν τελευταία μου παρατήρηση πού εἶναι καὶ ἡ πιὸ σημαντικὴ — σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθότητά τῆς μαρτυρίας τοῦ Θεοφάνη, πρέπει νὰ ἐκθέσω μὲ συντομία τὰ ὅσα γράφει ὁ Baladhuri σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα αὐτά². Τὰ ἐντὸς ἀγκυλῶν εἶναι παρατηρήσεις δικές μου. Συνοψίζω :

Ἀραβικὸς στρατὸς νικᾷ τοὺς Βυζαντινοὺς στὰ περίχωρα τῆς Γάζας (μάχη Dathin καὶ Arabah), ἐνῶ ὁ Ἀραβας ἀρχηγὸς Khalid b. Walid, πού εἶχε σταλῆ νὰ καταλάβῃ τὸ Ἰράκ [πρβλ. καὶ Θεοφάνη³], πέρνει ἐντολὴ νὰ σπεύσῃ νὰ ἐνωθῇ μὲ τὰ ἀραβικὰ στρατεύματα πού προελάνουν στὴν Ἰορδανία. Ὁ Khalid ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ Ἰράκ καὶ ὕστερα ἀπὸ πολὺ μεγάλο κύκλο καὶ πολλὰς κατακτήσεις | πού ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθοῦν μέσα στὶς ὑποτιθέμενες δεκαοκτὼ ἡμέρες τῆς πορείας του | μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο φτάνει [πολὺ βορειότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκωνται τότε οἱ Ἀραβες] στὴ Δαμασκό. Ἀκολουθεῖ σύσκεψη τῶν Ἀράβων στὴ Bosra [ὅπου παραδόξως παρίσταται καὶ ὁ Abu-Ubaida, πού ξέρουμε ὅτι ἐφθασε στὴν περιοχὴ αὐτὴ πολὺ ἀργότερα]. Κατάληψή τῆς Bosra καὶ τοῦ Hauran [πρβλ. καὶ Θεοφάνη⁴], πού περιγράφεται καὶ παρακάτω. Μάχη τοῦ Ajnadain καὶ τοῦ Fihl. Ὁ Ἡράκλειος ἀνασυντάσσει τὸν στρατό του μὲ ἐντοπίους στὴν Ἀντιόχεια. Θάνατος τοῦ Abu-Bakr.

Μετὰ τὴν μάχη τοῦ Fihl, ὁ Shurabil, ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀρχικοὺς Ἀραβες ἀρχηγούς τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Βυζαντινῶν, γίνεται κύριος πολλῶν πόλεων τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τῆς παραλίας τῆς Ἰορδανίας. Μάχη τοῦ Marj al Suffar. Πολιορκία τῆς Δαμασκοῦ, ὅπου κύριο ρόλο παίζει ὁ Khalid b. Walid. Νέα ἀφήγηση τῆς καταλήψεως τῆς Bosra καὶ τοῦ Hauran. Ὁλοκληρωτικὴ κατάληψή τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἰορδανίας. Ἄλλος στρατός, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Abu-Ubaida, προχωρεῖ πρὸς τὰ βόρεια καὶ καταλαμβάνει πολλὰς πόλεις, ὅπως ἡ Balabak, ἡ Hims, ἡ Hama κλπ. [Ὁυσιαστικὰ δηλ. ὅλη ἡ ὑπαιθρος καὶ οἱ πόλεις σχεδὸν ὡς τὴν Ἀντιόχεια, ἀνήκουν στοὺς Ἀραβες].

Ὁ Ἡράκλειος συγκεντρώνει στρατὸ γιὰ τὴν τελικὴ ἀναμέτρηση, πού γίνεται στὸ Yarmouk. [Κατὰ τὸν Baladhuri, ὁ Khalid b. Walid, ἂν καὶ γενικὸς ἀρχηγὸς τοῦ στρατεύματος, δὲν φαίνεται νὰ λαβαίνει μέρος στὴ μάχη]. Ὁ Ἡράκλειος ἀποχαιρετᾷ τὴν Συρίαν καὶ τὸν πλοῦτο τῆς⁵.

Γενικὴ παρατήρηση : Πουθενὰ δὲν ἀναφέρει ὁ Baladhuri ὅτι ἐγίνε δύο φορές κατάληψή τῶν ἰδίων πόλεων ἢ περιοχῶν.

1. Ψευδο-Wakidi, σελ. 94 - 110. — Caetani, *Annali*, σελ. 585.

2. Baladhuri, σελ. 165 - 210.

3. Θεοφάνης, σελ. 336 καὶ παραπάνω, σελ. 14.

4. Θεοφάνης, σελ. 336 - 337. Βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 16 - 17.

5. Ὁ ἀποχαιρετισμὸς αὐτὸς τοῦ Ἡρακλείου, πού ἔχει βέβαια στοιχεῖα μελοδραματικά, θὰ γίνῃ leitmotiv σὲ πολλὰς ἀραβικὰς καὶ περσικὰς παραλλαγές. Πρβλ. λ.χ. Tabari, I, σελ. 2395 καὶ 2396. — Στράτου, *Βυζάντιον*, σελ. 82, σημ. 271.

4. Ἡ μάχη τοῦ Yarmouk. Κατάληψη τῆς Δαμασκοῦ καὶ τῆς Φοινίκης.

Ὁ Θεοφάνης περιγράφει διαφορετικὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων σ' αὐτὴ τὴν τελικὴ φάση¹. Συνοψίζω: α') οἱ Ἀραβες ἕως τὴν μάχη τοῦ Yarmouk ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἐγκατεστημένοι στὴν ἐπαρχία Ἀραβίας, δηλ. στὴν περιοχὴ τῆς Βόστρας, ἀπ' ὅπου καὶ κáνουν, ὅπως κάθε χρόνο, ἐπιδρομὲς στὴν Δαμασκó· β') ἡ Ἑμεσα ἀνῆκε ἀκόμη στοὺς Βυζαντινούς· γ') οἱ Βυζαντινοὶ ξεκينوῦν ἀπὸ τὴν Ἑμεσα πρὸς νότον· δ') στὴ μάχη τοῦ Yarmouk οἱ Βυζαντινοὶ μάχονται μὲ μέτωπο πρὸς νότον, ἐφ' ὅσον τοὺς χτυπᾷ ὁ νότιος ἄνεμος κατὰ πρόσωπο, δηλ. οἱ Ἀραβες ἔχουν κατεύθυνση ἀπὸ νότο πρὸς βορρά· ε') ἡ μάχη τοῦ Ἱερμουχθᾶ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Δαμασκοῦ· ς') μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Δαμασκοῦ οἱ Ἀραβες γίνονται κύριοι ὅλης τῆς Φοινίκης [= Ν. Συρίας καὶ τῆς Φοινίκης], ὅπου ἐγκαθίστανται καὶ προωθοῦνται πρὸς τὴν Αἴγυπτο.

Μὲ τὴν ἐκθεση τοῦ Θεοφάνη θὰ μπορούσε νὰ συμφωνήσῃ καὶ ἡ ἀφήγηση τοῦ Baladhuri, ἂν ἀποκαταστήσουμε τὴν διαταραγμένη, ὅπως θὰ δοῦμε, σειρὰ τῶν φύλλων τοῦ κειμένου του. Ἡ διαταραχὴ αὐτὴ, ποὺ δὲν ξέρουμε πότε ἔγινε, πρέπει νὰ εἶναι πολὺ παλιά. Τὸ περίεργο εἶναι πῶς οἱ ἐκδότες του δὲν κατάλαβαν ὅτι τὸ κείμενο, ὅπως ἐκδίδεται, νοσεῖ.

Ἡ διαταραχὴ στὸ κείμενο τοῦ Baladhuri συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Khalid b. Walid στὶς ἐπιχειρήσεις τῆς Συρίας. Πρῶτο ὑποπτο σημεῖο στὴν ἀφήγηση τοῦ Baladhuri ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ δραματικὴ πορεία τοῦ Khalid μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο². Ἡ κατάληψη, μὲ πόλεμο ἢ μὲ συνθήκη, πολλῶν πόλεων τοῦ Ἰράκ, τῆς περιοχῆς τοῦ Εὐφράτη ἕως βορειότερα στὴ Μεσοποταμία, ἀπαιτοῦσε πολὺ μεγαλύτερο διάστημα ἀπὸ τὶς 18 μέρες ποὺ κατὰ τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα ὡς σήμερα γνώμη³, χρειάστηκε ὁ Khalid γιὰ νὰ φτάσῃ ἀπὸ τὴν Hirra στὴ Δαμασκó. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, στὴν σελίδα 172 τῆς ἐκδόσεως Hitti (= σελ. 112 τῆς ἀραβικῆς ἐκδόσεως) διαβάζουμε ὅτι ὁ Khalid ἐμφανίζεται μπροστὰ στὴν ἀνατολικὴ πύλη τῆς Δαμασκοῦ καὶ ἔρχεται σὲ συνεννοήσεις μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως γιὰ σύναψη συνθήκης. Στὴ σελίδα 186 (= σελ. 120 - 121 τῆς ἀραβικῆς ἐκδόσεως) παρακολουθοῦμε τὴ διασπασθεῖσα (ἀπὸ διαταραχὴ τῶν φύλλων τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου) σ υ ν έ χ ε ι α αὐτῶν τῶν διαπραγματεύσεων,

1. Θεοφάνης, σελ. 337 - 338. Βλ. παραπάνω, σελ. 12, σημ. 2.

2. A. Mosil, *Arabia deserta*, Νέα Ὑόρκη 1927, σελ. 553 - 573. Στὴν πορεία αὐτὴ τοῦ Khalid, ποὺ μερικὲς κινήσεις της δὲν μπορεῖ κάποτε νὰ ἐξηγήσῃ ὁ Mosil, θὰ ἐπανέλθουμε ἄλλοτε. — Πρβλ. καὶ Hitti, *History of the Arabs*, σελ. 149 - 150.

3. Βλ. Hitti, ἐνθ' ἄνωτ. — Hill, *Termination of Hostilities*, σελ. 77 κέ., κλπ.

πού καταλήγουν στην υπογραφή τῆς συνθήκης ἀπὸ τὸν Khalid καὶ τὴν εἴσοδο τῶν Ἀράβων στὴ Δαμασκό. "Όλα τὰ ἐνδιάμεσα φύλλα (σελ. 172 - 186 ἐκδ. Hitti = 112 - 120 ἀραβ. ἐκδ.) ἔχουν παρεισδύσει ἐκεῖ, ἄγνωστο πότε, καὶ διασποῦν τὴ φυσικὴ σειρὰ τῶν γεγονότων. Ἡ διαταραχὴ αὐτὴ ὠδήγησε σὲ πολλὲς παρανοήσεις.

Ποῦ διαπιστώνω αὐτὴ τὴν διαταραχὴ: α') ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη παράγραφο τῆς σελ. 186 τῆς μεταφράσεως φαίνεται ὅτι τὸ κείμενο ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς σελ. 172 καὶ παραπέρα γίνεται ἐμφανέστερη στὴ συνομιλία τοῦ Khalid μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Δαμασκοῦ. Ὁ τελευταῖος ὑπενθυμίζει στὸν Khalid τὴν ὑπόσχεση ποὺ εἶχε δώσει (χωρὶς Α') γιὰ τὴ σύναψη συνθήκης:

A' (σελ. 172):

Khalid camped at the East Gate of Damascus... The bishop of Damascus offered him gifts and said to Khalid: «Keep this covenant¹ for me». Khalid promised to do so.

B' (σελ. 186):

The inhabitants of Damascus betook themselves to the fortifications and closed the gate of the city. Khalid b. Walid at the head of 5.000, whom Abu Ubaidah had put under his command, camped at al Bab Ash-Sharki [= the East gate]. Amr ibn al-Asi camped at the Tuma gate; Shurabil at the Faradis gate and Abu-Ubaidah at the Jabiya gate and Yazid from the Saghir gate to the one known as Kaisan gate.

The bishop who had provided Khalid with food at the beginning of the siege, was want to stand on the wall. Once Khalid called him, and when he came, Khalid greeted him and talked with him. The bishop one day said to him, «Abu-Suleiman, thy case is prospering and thou hast a promise to fulfil for me; let us make terms for this city»...

"Άλλες διαπιστώσεις: α') Στὰ μεταξὺ τῶν σελ. 172 καὶ 186 φύλλα τῆς ἐκδόσεως Hitti, ποὺ παραχώθηκαν ἀνάμεσα καὶ διέσπασαν τὴν ἐξιστόρηση τῆς μιᾶς πολιορκίας τῆς Δαμασκοῦ, ὁ Khalid, ἂν καὶ γενικὸς ἀρχηγός, δὲν ἐμφανίζεται σχεδὸν σὲ καμιά μεγάλη μάχη (λ.χ. στὸ Maab, στὸ Fihl, στὸ Marj-al-Suffar), ὅπου τὸ γενικὸ πρόσταγμα ἔχει ὁ Abu-Ubaida ἢ ἄλλοι (μόνο στὴ μάχη τοῦ Ajnadain φαίνεται ὅτι πρωτοστατεῖ²).

1. Ὁ Hitti (Baladhuri, σελ. 172 καὶ σημ.) δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ ποῦ ἀναφέρεται αὐτὴ ἡ συνθήκη.

2. Ἡ πληροφορίᾳ αὐτῇ, τὴν ὁποία παραδίδει ὁ Baladhuri ἀντλώντας τὴν ἀπὸ τὸν Abu-Hafs (πληροφοριόδοτῃ ὅχι καὶ τόσο ἀκριβῇ, ὥπως μπόρεσα νὰ διαπιστώσω),

β') 'Επίσης ὁ Khalid ἀπέχει ἀπὸ τῆς ἐπιχειρήσεως ποὺ περιγράφονται στὶς σελ. 178 - 179 καὶ συντελοῦν στὴν ὀλοκληρωτικὴ κατάληψη τῆς Ἰορδανίας καὶ Παλαιστίνης ἀπὸ τὸν Shurabil ἢ τὸν Amr μὲ γενικὸ ἀρχηγὸ πάλι τὸν Abu-Ubaida.

γ') Στὴ μάχη τοῦ Yarmouk, ποὺ περιγράφεται στὴ σελ. 207 τῆς ἐκδ. Hitti χωρὶς καμμιὰ σύνδεση μὲ τὰ προηγούμενα ἢ μὲ τὰ ἐπόμενα, πάλι ὁ Khalid δὲν ἐμφανίζεται πουθενά. Ἄς σημειωθῇ ὅτι στὴν ἀραβικὴ ἔκδοση,

σελ. 135, ὁ τίτλος εἶναι *يَوْمُ الْيَرْمُوكِ* = *Yaum al Yarmouk* = ἡμέρα [μά-

χης] τοῦ Yarmouk, τίτλος ποῦ, ὅπως εἶδαμε (σελ. 9 - 10), ἀπηχεῖ προφορικὰς ἐπικὲς παραδόσεις. Ὁ ἴδιος τίτλος καὶ γιὰ ὅλες τῆς ἀξιόλογες μάχες (Ajnadain, Fihl καὶ Marj al Suffar). Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ὕλη καὶ τὸν τρόπο συνθέσεώς της στὸ ἔργο τοῦ Baladhuri. Ὁ Hitti μεταφράζει πάντοτε: *The battle of...*

Ὅλα αὐτὰ μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Khalid πιθανότατα δὲν ἔλαβε μέρος σὲ καμιὰ ἀπὸ τῆς μάχες αὐτές. Ἴσως, ἀπασχολημένος μὲ τῆς ἐπιχειρήσεις στὸ Ἰράκ καὶ τὸν Εὐφράτη, νὰ ἔφτασε στὴ Δαμασκὸ πολὺ ἀργότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως πιστεύεται, πάντως ὄχι ἀμέσως μετὰ τὴ μάχη τοῦ Dathin. Ἀλλωστε, ὅπως εἴχαμε ἤδη ἐπισημάνει παραπάνω, ἡ παρουσία τοῦ Khalid μπροστὰ στὴ Δαμασκὸ δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα ἐνόσω ἀκόμη οἱ ἐπιχειρήσεις διεξάγονταν στὴν Παλαιστίνη, ἢ ἔστω λίγο ἀνατολικότερα στὴν Ἰορδανία, ὅπου ὁ ἀραβικὸς στρατὸς χρειαζόταν ἐνισχύσεις. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα πιστεύω ὅτι, παρὰ τῆς ἐπανειλημμένης ἴσως διαταγῆς τοῦ Abu Bakr νὰ πάη στὴν Παλαιστίνη, ὁ Khalid, ἀπασχολημένος μὲ τῆς κατακτήσεις τοῦ Ἰράκ καὶ τοῦ Εὐφράτη, καθυστερεῖ πολὺ, ἀναβάλλει συνεχῶς τὴν ἀναχώρησή του, καὶ φτάνει στὴ Συρία πολὺ ἀργότερα, ὅταν ἤδη βρίσκεται ἐκεῖ ὁ Abu-Ubaida, ἴσως στὶς παραμονὲς τῆς πολιορκίας τῆς Δαμασκοῦ, καὶ μάλιστα, καθὼς νομίζω, μετὰ τὴ μάχη τοῦ Yarmouk. Σώζεται μιὰ μαρτυρία ποὺ ἔχει μείνει ὡς τώρα ἀνεκμετάλλευτη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ χαλίφης ἰ γράφει στὸν Khalid, ἐνῶ ἀκόμη βρισκόταν στὸ Ἰράκ καὶ ἀφοῦ εἶχε κάνει καὶ ἓνα μυστικὸ ταξίδι στὴ Μέκκα:

δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές. Γενικὰ πιστεύεται ὅτι στὴ μάχη τοῦ Ajnadain τὸ γενικὸ πρόσταγμα εἶχε ὁ Amr· πρβλ. De Goeje, *Syrie*, σελ. 65. — Caetani, *Annali*, σελ. 42 κέ. — Ὁ Pernice (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 275 κέ.) δὲν πιστεύει ὅτι ὁ Khalid εἶχε προλάβει ἀκόμη νὰ φθάσῃ ἀπὸ τὸ Ἰράκ.

1. Βέβαια στὴ μορφή ποὺ παραδίδεται σήμερον μὲσω τοῦ Tabari ἡ πληροφορία φαίνεται ὅτι ἡ διαταγὴ προῆλθε ἀπὸ τὸν Abu-Bakr. Σύμφωνα μὲ ἄλλη μαρτυρία τοῦ Sayf (Tabari, I, σελ. 2147 - 2148) ὁ Ὁμάρ, μετὰ τὴ μάχη τοῦ Yarmouk, δίνει ἐντολὴ στὸν Khalid νὰ τεθῇ ὑπὸ τῆς διαταγῆς τοῦ Abu Ubaida, γιὰ νὰ ἀρχίσῃ ἡ πολιορκία τῆς Δαμασκοῦ. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 398 - 399.

Marche jusqu'à rencontrer à Yarmuk les troupes des Musulmans. Car elles ont subi des peines. Surtout ne va pas en tirer gloire: tu risquerais d'y prendre et de te faire déconsidérer¹.

Ότι πραγματικά οί απώλειες τών 'Αράβων ἦταν μεγάλες στὴ μάχη αὐτὴ τὸ ὁμολογεῖ ὁ Baladhuri² καὶ τὸ δέχεται καὶ ὁ De Goeje μὲ βάση τὰ βιογραφικὰ λεξικά, ὅπου φαίνεται ὅτι πολλοὶ ἥρωες - μάρτυρες τῆς πίστεως χάθηκαν σ' αὐτὴν³. Αὐτὴ τὴ σειρὰ τών γεγονότων μᾶς ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Εὐτύχιος⁴, ὁ Μιχαήλ ὁ Σύρος⁵ καὶ ὁ Tabari⁶. Δὲν ξέρω ἂν ἡ ἄποψή μου αὐτὴ, ποὺ τὴν διατυπώνω μὲ κάποια ἐπιφύλαξη καὶ περισσότερο σὰν θέμα γιὰ παραπέρα ἔρευνα, ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Baladhuri συνάγεται ὅτι ὁ Khalid ἔπαιξε ρόλο κυρίως στὴν πολιορκία καὶ τὴ συνθηκολόγηση τῆς Δαμασκού (στὸ ὅποιο ἄλλωστε συμφωνοῦν καὶ ὅλες οἱ πηγές ὁμόφωνα). Ἡ συμμετοχὴ του σὲ ἄλλες μάχες νομίζω ὅτι εἶναι ὕστερογενὴς ἐπινόηση ἐκείνων ποὺ θέλησαν νὰ ἡρωοποιήσουν τὸν ἀνδρεῖο αὐτὸ "Αραβα στρατηγὸ, ποὺ μὲ γενναιότητα τόλμησε νὰ διασχίσῃ τὴν ἔρημο.

Πραγματικὰ ὁ Khalid (ὁ Θεοφάνης τὸν ἀποκαλεῖ *μάχαιραν τοῦ Θεοῦ*⁷) εἶναι κεντρικὸς ἥρωας πολλῶν ἡμερῶν μάχης τών 'Αράβων ποὺ — κατὰ τὴ γνώμη μου — παραδίδει (διὰ τοῦ Tabari) ὁ Sayf b. Umar καὶ ἄλλοι σύγχρονοι ἢ μεταγενέστεροι συλλογεῖς ἢ συμπιλητὲς αὐτῶν τών ἱστοριῶν. Ὁ Khalid, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴ διόγκωση ποὺ ὑφίστανται οἱ διηγήσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση, γίνεται ὁλοένα καὶ πιὸ ἀνδρεῖος, καὶ πιὸ γενναῖος, ὥσπου καταλήγει νὰ εἶναι πανταχοῦ παρών, σὲ ὅλες τὶς μάχες κατὰ τών Βυζαντινῶν, καὶ μάλιστα ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἱππικοῦ. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι τὸ σύνολο αὐτῶν τών *Ayyam al Arab* ποὺ παραδίδει ὁ Tabari, ὁ Ibn Asakir κ.ἄ. βρίσκεται πολὺ μακριὰ ὅχι μόνο ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ ἀπλὴ χρονογραφία γύρω ἀπὸ τοὺς 'Αραβοβυζαντινοὺς πολέμους: τελικὰ ἐξελίσσεται κατὰ κάποιο τρόπο σὲ *res gestae* τοῦ Khalid b. Walid. Ἡ ἐποποιεῖα αὐτὴ τοῦ Khalid στὴ διαδρομὴ τών

1. Hamidullah, *Documents*, ἀρ. 231 (Tabari, σελ. 2076, 2110).

2. Baladhuri, σελ. 207. — Βλ. καὶ *Futuh al Šam*, σελ. 130 κέ. — Ψευδο-Wakidi, II, σελ. 32 - 35.

3. De Goeje, *Syrie*, σελ. 123 : «... il périt dans la bataille de Yarmouk...»

4. Εὐτύχιος, P.G., στ. 1096 κέ.

5. Αὐτόθι, σελ. 420 - 421.

6. Tabari, έκδ. H. Zotenberg, τόμ. I', σελ. 349 κέ., 363 κέ.

7. Θεοφάνης, σελ. 335 : στὴν περιγραφὴ τῆς συμπλοκῆς στοὺς Μοθούς γράφει : «... ἐξῆλθε δὲ εἰς ἀμνησ, ὁ Χάλεδος, ὃν λέγουσι τὴν μάχαιραν τοῦ θεοῦ... Τὴν ἴδια αὐτὴ προσωνομία τοῦ ἀποδίδουν καὶ ἀραβικὲς πηγές, ὅπως ὁ Wakidi καὶ ὁ Ibn Asakir. Πρβλ. Hitti, *History of the Arabs*, σελ. 148.

αίωνων πλουτίζεται όλοένα και με περισσότερο μυθιστορηματικά στοιχεία. «Il n'a pas son égal parmi les hommes», υποστηρίζει ό Ibn Hisham ¹. Όστόσο στον Baladhuri ό Khalid διατηρεῖ ακόμη, ως ένα σημείο, τις πραγματικές ανθρώπινες διαστάσεις του ².

Ἡ μυθοποίηση τοῦ Khalid εἶχε ἀρχίσει ἤδη τὸν II' αἶωνα. Παραθέτω ἐνδεικτικά διάφορες μαρτυρίες πηγῶν μόνο σχετικὰ μετὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Khalid στὴ μάχη τοῦ Yarmouk, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ περισσότερο ἐδῶ. Ἔτσι θὰ φανῇ ἡ διόγκωση τῶν πραγματικῶν γεγονότων. Ὑπενθυμίζω ὅτι μόνο ὁ Sayf (διὰ τοῦ Tabari) παραδίδει δ ε κ α ε ν ν έ α ἐκδοχὰς τῆς μάχης αὐτῆς ³, ποὺ δὲν εἶναι βέβαια, ὅπως νομίζω, παρὰ συρραφὴ δεκαεννέα *Ayyam al Arab* (Ἡμερῶν μάχης), μετὰ πρωταγωνιστὴ τὸν Khalid.

Συριακὸ χρονικὸ τοῦ II' αἰ., ὅπως εἴπαμε ⁴, συγχέει τὴν θρυλικὴ πορεία τοῦ Khalid μέσᾳ ἀπὸ τὴν ἔρημο μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μάχης τοῦ Yarmouk.

Σὲ ἄλλες διηγήσεις (λ.χ. Ibn Asakir ⁵, Mirkhawand ⁶), ὁ Khalid πολεμᾷ στὸ Yarmouk ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ ἱππικοῦ. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο: γιὰ τοὺς Ἀραβες τὰ λιγοστὰ τότε ἄλογα ἀποτελοῦσαν σπάνιο στοιχεῖο εὐγένειας καὶ λεβεντιάς ⁷. Σύμφωνα ὅμως μετὰ τὸν Baladhuri, ἄλλος βρισκόταν ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ ἱππικοῦ στὸ Yarmouk ⁸.

Σύμφωνα μετὰ ἄλλη διήγηση τῆς ἴδιας μάχης, καταγραμμένη πάλι ἀπὸ τὸν Sayf ⁹, μετὰ τὴ μάχη τοῦ Yarmouk, ὁ Khalid, ποὺ πῆγε στὴ σκηνὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἀρχηγοῦ Θεοδώρου, δίνει νερὸ σὲ ἐτοιμοθάνατους κλπ. (τὰ ἴδια περιστατικὰ περιγράφονται καὶ γιὰ τὴν μάχη τοῦ Ajnadain!). Σὲ μεταγενέστερη πηγὴ, στὸν Mirkhawand ¹⁰, διαβάζουμε ὅτι στὸ Yarmouk ἐγίνε διάλογος μετὰξὺ Khalid καὶ Bahan: αὐτὸς ὁ φραστικὸς διαξιφισμὸς μετὰξὺ τῶν δύο ἀρχηγῶν εἶναι βέβαια στοιχεῖο φανταστικὸ καὶ ἐπικό. Τὸ ἴδιο πάνω-κάτω μοτίβο τῆς μονομαχίας Ἀράβων μετὰ Ἑλλήνων στὸ Yarmouk συναντοῦμε καὶ σὲ ἄλλη ἐκδοχὴ, τὴν ὁποία διέσωσε πάλι ὁ Sayf ¹¹.

Στὸ λαϊκὸ μυθιστόρημα *Futuh al Šam* ὁ Khalid παίζει σπουδαῖο ρόλο, καὶ ἀκόμη μεγαλύτερο στὸ ἔργο τοῦ ψευδο-Wakidi. Φυσικὰ, σὲ πρωτοβουλία τοῦ Khalid ὀφείλεται καὶ ἡ ἐπιλογή τῆς τοποθεσίας τοῦ Yarmouk γιὰ τὴν τελικὴ σύγκρουση μετὰ τοὺς

1. De Goeje, *Syrie*, σελ. 8.

2. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι κυκλοφοροῦσαν ἀνάλογοι ἐπικοὶ κύκλοι καὶ ἄλλων ἡρώων, γιὰ τοὺς ὁποίους σώθηκαν ἐλάχιστες καὶ ἀποσπασματικὲς μαρτυρίες, ὅπως ὁ κύκλος τοῦ Khalid b. Said (μιλήσαμε παραπάνω γιὰ τὸ περίφημο σπαθί του, βλ. σελ. 17), ὁ κύκλος τοῦ Abu - Sufyan b. Harb, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ al - Djahabi. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 572.

3. Βλ. παραπάνω, σελ. 7.

4. Βλ. παραπάνω, σελ. 4.

5. Βλ. Caetani, *Annali*, σελ. 555 κέ.

6. Mirkhond, II, 259 κέ. — Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 593 κέ.

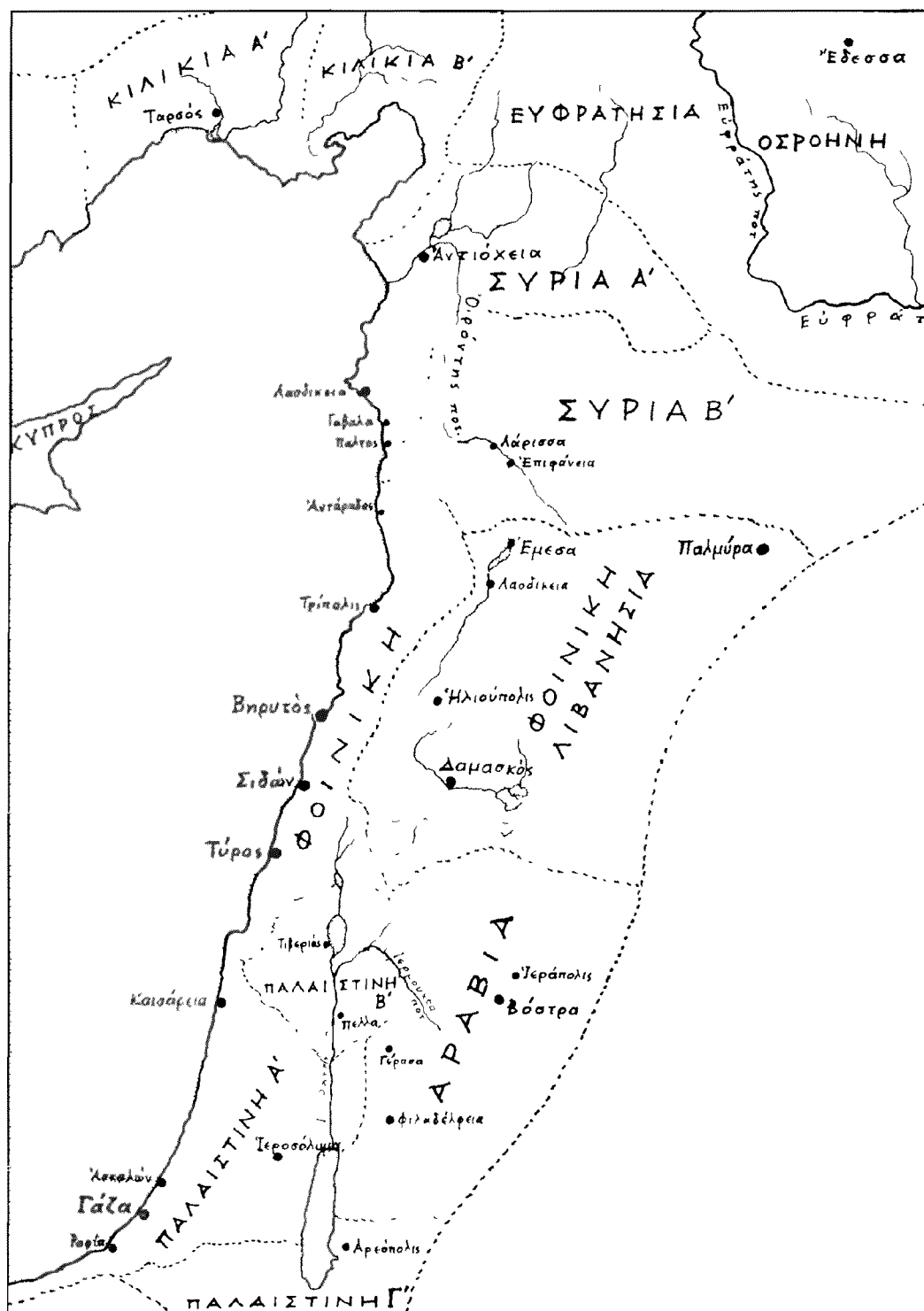
7. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ χαλίφης Ὁμάρ στὴ θριαμβικὴ πορεία του πρὸς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ, σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση, ἔφθασε πάνω σὲ καμήλα. Πρβλ. de Goeje, *Syrie*, σελ. 158.

8. Baladhuri, σελ. 136: ὁ Habib b. Mashamah.

9. Tabari, I, σελ. 2100.

10. Mirkhond, II, σελ. 255 - 262.

11. Tabari, I, σελ. 2101.

ΧΑΡΤΗΣ 1. — Οί νοτιοανατολικές έπαρχίες του Βυζαντίου
κατά την έποχή των πρώτων άραβοβυζαντινών πολέμων (Ζ' αί.).

Τά σύνορα των έπαρχιών και οί βυζαντινές όνομασίες τους κατά τους χάρτες (Γ' και Δ')
του Honigmann στην έκδοση του Ίεροκλέους και Γεωργίου του Κυπρίου.

ΧΑΡΤΗΣ 2.—Οι ἴδιες χῶρες μετὰ τὴν ἀραβικὴ κατάνκτησιν.

Οἱ ἐπαρχίαι καὶ οἱ ὀνομασίαι τους δὲν συμπίπτουν μὲ τις βυζαντινές.

Ἐπισημαίνω ὅτι οἱ Ἀραβες συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν γιὰ τίς χῶρες αὐτὰς τὸν ὄρο Šam [= Συρία]. — Ὁ χάρτης ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Hilli, *History of the Arabs*, σελ. 151.

Βυζαντινούς¹. Ἡ γνώμη του ἐπικρατεῖ στή σχετική σύσχεψη τῶν Ἀράβων ἀρχηγῶν ποὺ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη. Κατὰ τὶς ἴδιες διηγήσεις, ὅπως ἤδη σημειώσαμε², στὸ στράτευμα τοῦ Ἡρακλείου πολεμοῦσαν καὶ Afrang [= Φράγγοι]· καὶ ὅταν ὁ Ἡράκλειος πληροφορήθηκε τὴν ἥττα τοῦ στρατοῦ του, πῆρε τὸ κεφάλι τοῦ ἀγγελιοφόρου!³

Σύμφωνα μὲ ἄλλες διηγήσεις ὅχι μόνον ὁ Khalid, ἀλλὰ καὶ ὁ γιός του Abd-al-Rahman (Ἰβνδὲλ Ραχμάν ὁ τοῦ Χαλέδου, κατὰ τὸν Θεοφάνη) πολέμησε στὸ Yarmouk⁴. Ἐξ ἄλλου, μέσα στίς ὑπερβολές αὐτὲς βλέπουμε καὶ ἓνα ἄλλο ἥρωα-μάρτυρα τῆς πίστεως, τὸν Khalid b. Said νὰ πεθαινῇ πάλι στὸ Yarmouk⁵, ἐνῶ, ὅπως παραδίδουν ὁμόφωνα οἱ πηγές, εἶχε πέσει στὸ Marj-al-Suffar.

Παρατηροῦμε ἀκόμη ὅτι στίς ἱστορίες αὐτὲς ἀπὸ τὰ res gestae τοῦ Khalid ἀρχίζουν νὰ ὑπεισέρχονται καὶ τελείως ξένα στοιχεῖα, ἀπὸ ἄλλους θρύλους, παραδόσεις καὶ ἐπικούς κόλπους. Στὴν ἀφήγηση λ.χ. τοῦ Ibn-Asakir⁶, ἡ τελικὴ φάση τῆς μάχης τοῦ Yarmouk ἔχει ὥσως ἀπηχήσεις ἀπὸ τὴν περίφημη «μάχη τῆς γέφυρας»⁷. Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἀφήγηση τοῦ Sayf⁸, στὴ μάχη τοῦ Yarmouk πολέμησε καὶ ἓνας γέρος ποὺ εἶχε παρακολουθήσει τὴν θρυλικὴ «ἐκστρατεία τοῦ ἐλέφαντα»⁹ (τὴ χρονιά ποὺ πιστεύεται ὅτι γεννήθηκε ὁ Μωάμεθ!).

Ἡ διαταραχὴ στὸ κείμενο τοῦ Baladhuri καὶ ἡ μυθοποίηση τοῦ ἥρωα Khalid b. Walid, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ μιὰ στιγμὴ καὶ πέρα εἶναι πανταχοῦ παρὼν σ' ὅλες τὶς μάχες κατὰ τῶν Βυζαντινῶν (αὐτὸς ἀποφασίζει νὰ δοθῇ ἡ μάχη στὸ Yarmouk), δὲν εἶχε ὑποπέσει ὡς τώρα στὴν ἀντίληψή τῶν μελετητῶν, ἐκδοτῶν, μεταφραστῶν, σχολιαστῶν τοῦ Baladhuri καὶ τῶν ἄλλων Ἀραβολόγων. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ παρασύρθηκαν μᾶλλον ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐκδότῃ καὶ σχολιαστῇ τοῦ Baladhuri, τὸν de Goeje, ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ δεύτερο χωρίο περὶ πολιορκίας τῆς Δαμασκού, εἰσήγαγε τὴ θεωρία γιὰ τὴν δευτέρῃ πολιορκία τῆς πόλεως. Ὡστόσο, ὁ ἴδιος ὁ de Goeje

1. Ψευδο-Wakidi, II, σελ. 116 - 120. - Caetani, *Annali*, σελ. 586 κέ. Πρβλ. καὶ Hill, *Termination of the Hostilities*, σελ. 76.

2. Βλ. παραπάνω, σελ. 40.

3. Mirkhond, II, σελ. 261. Caetani, *Annali*, σελ. 593.

4. Λ.χ. ὁ Sayf b. Umar (Tabari, I, 2094). Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 568. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι (Θεοφάνης, σελ. 348) ὁ Ἰβνδὲλ Ραχμάν ὁ τοῦ Χαλέδου τὴν Ῥωμανίαν ἐπεστράτευσεν... τὸ 663/4 ἢ (κατὰ τὶς ἀραβικὲς πηγές) τὸ 664/5.

5. Sayf (Tabari, I, σελ. 2090 - 2095). Τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ πρὶν χαρακτηριστικὰ γιὰ νὰ τεκμηριωθῇ ἡ ἂποψή μου ὅτι ὠρισμένα πρόσωπα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γίνονται θρύλος, ἐμφανίζονται πλέον σὲ ὅλες τὶς ἀξιόλογες μάχες, ἀκόμη καὶ σ' αὐτὲς ποὺ δόθηκαν μετὰ τὸ θάνατό τους.

6. Βλ. Caetani, *Annali*, σελ. 557.

7. Caetani, *Chronografia Islamica*, σελ. 149. Βλ. Hitti, *History of the Arabs*, σελ. 155.

8. Sayf (Tabari, I, σελ. 2106 - 7).

9. Γιὰ τὴν θρυλικὴ αὐτὴ ἐκστρατεία τοῦ χριστιανοῦ βασιλεῦς Abraha τῆς Νότιας Ἀραβίας κατὰ τῆς Μέκκας τὸ 570, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση — στὴν ὁποίαν ἄλλωστε ἀναφέρεται καὶ ἡ ὕπ' ἀρ. 105 sourat τοῦ Κορανίου (sourat al fil), βλ. λ. Fil καὶ Abraha στὴν E.I. καὶ λ. Arabie, στὸ D.G.I.E., στήλη 1249 - 1250.

ὁμολογεῖ: «D'ordinaire les historiens Arabes passent sous silence la seconde conquête, disant simplement qu'après la bataille du Yarmouk Abou Obaida marcha contre Kinnasrin et Antioche sans faire aucune mention de la reprise de Damas, de Balbek, d'Emèse etc. ¹».

Ὁ Caetani δέχτηκε χωρὶς συζήτηση τὰ πορίσματα τοῦ de Goeje καὶ ἀλλοίωσε (ὑποθέτω ἀσυναίσθητα) τὸ κείμενο τοῦ Baladhuri: παραφράζοντας τὸ δεύτερο χωρίο ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάνω (the bishop who had provided Khalid with food at the beginning of the siege), τὸ συμπλήρωσε: durante l'assedio il vescovo di Damasco che si era incontrato con Khalid al suo primo arrivo dell'Iraq, κλπ. ². Καὶ ὁ Hill, μεταφράζοντας τὸν Baladhuri, τὸν συμπληρώνει: After the [second] conquest of Damascus ³.

Ἐξ ἄλλου, ἂν (ὅπως παραδίδουν ὁ μὲν φωνὰ ὅλες οἱ πηγές καὶ ὅπως ἔχει γίνει γενικὰ παραδεκτὸ) ἡ μάχη τοῦ Yarmouk ἔκρινε πράγματι τὴν τύχη τῆς Νότιας Συρίας καὶ τῆς Φοινίκης, θὰ ἦταν παράλογο νὰ δοθῇ ὅταν πιά δλόκληρη ἡ ὕπαιθρος καὶ οἱ ὀχυρωμένες πόλεις βρίσκονταν στὰ χέρια τῶν Ἀράβων, ὅταν μεγάλα ἀστικά κέντρα καὶ ὀχυρὰ ὅπως ἡ Δαμασκός, ἡ Ἐμεσα καὶ παράλιες πόλεις ὡς τὴν Πάλτο εἶχαν χαθῇ γιὰ τοὺς Βυζαντινούς. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσωμε γιὰ μιὰ στιγμή πὼς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, θὰ ἦταν παράλογο νὰ φέρῃ ὁ Ἡράκλειος τὸν στρατὸ τοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Yarmouk, διασχίζοντας ὅλες αὐτὲς τὶς κατεχόμενες ἀπὸ τοὺς Ἀραβες ἐπαρχίες. Ἡ μάχη θὰ δινόταν πολὺ βορειότερα, ἴσως κοντὰ στὴν Ἀντιόχεια, ἢ ἀκόμη καὶ κοντὰ στὶς κλεισοῦρες τοῦ Ταύρου.

Γιὰ νὰ δοθῇ κάποια ἐξήγηση, δημιουργήθηκε ἡ θεωρία πὼς οἱ Ἀραβες ἀποσύρθηκαν δῆθεν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες αὐτὲς καὶ ἀργότερα ἦλθαν καὶ τὶς κατέλαβαν γιὰ δευτέρη φορά ⁴. Γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ ὁ Caetani τοὺς λόγους ποὺ ἔκαναν δῆθεν τὸν Ἡράκλειο νὰ δώσῃ μάχη στὸ Yarmouk, διατύπωσε καὶ μιὰ δευτέρη ὑπόθεση: ὅτι στὶς ἐπιχειρήσεις χρησιμοποιήθηκε ἴσως καὶ στόλος, ὁ ὁποῖος ἔφερε ἐνισχύσεις στοὺς Βυζαντινούς ⁵. Ἡ ἄποψη αὐτή, ἀπλὴ ὑπόθεση, πέρασε στὴν κωδικοποιημένη ἔκθεση τῶν ἐπιχειρήσεων, σὰν πραγματικὸ γεγονός· πρβλ. λ.χ. τὸν Hill ⁶.

1. De Goeje, *Syrie*, σελ. 111.

2. Caetani, *Annali*, 14ο ἔτ. Ἐγ., σελ. 363.

3. Hill, *Termination of Hostilities*, σελ. 64, ἀρ. 124.

4. Ὁ μόνος, ἀπ' ὅσο ξέρω, ποὺ ἐξέφρασε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν «εὐκλεῆ λύση» τῆς διπλῆς κατακτῆσεως εἶναι ὁ Guillou (*Prise de Gaza*, σελ. 401).

5. Caetani, *Annali*, σελ. 585: «la concentrazione Greca nell'Urdunn presuppone l'invio di molti rinforzi in Palestina per via di mare...».

6. Hill, *Termination of Hostilities*, σελ. 76.

Συμπεράσματα :

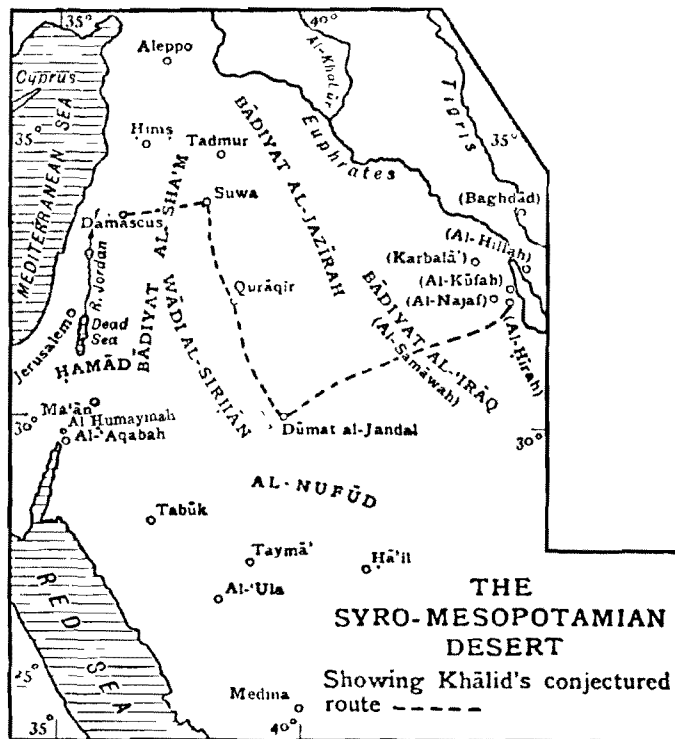
α') Οἱ πολλαπλὲς ἀφηγήσεις ἡμερῶν μάχης ἀπὸ διαφόρους Ἀραβες συγγραφεῖς καὶ ἡ διαταραχὴ στὸ κείμενο τοῦ Baladhuri προκάλεσαν σύγχυση στοὺς μελετητὲς τῶν πρώτων ἀραβικῶν κατακτήσεων.

β') Ἔως ὅτου πραγματοποιηθῇ κριτικὴ ἐκδόσις καὶ ἀξιολόγησις τῶν ἀραβικῶν πηγῶν, μόνη ἀσφαλὲς πηγὴ γιὰ τὴν σωστὴ ἀποκατάστασις τῆς σειρᾶς τῶν γεγονότων παραμένει ὁ Θεοφάνης (σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ Baladhuri καὶ τῶν ἄλλων πηγῶν).

γ') Ἡ θεωρία γιὰ τὶς δύο δῆθεν πολιορκίες καὶ καταλήψεις τῶν πόλεων δὲν εὐσταθεῖ.

δ') Ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη τοῦ Ἰερμουχθᾶ (= Yarmouk) δόθηκε μᾶλλον, ὅπως παραδίδει ὁ Θεοφάνης, π ρ ο τ ο ὕ οἱ Ἀραβες καταλάβουν τὴ Δαμασκὸν.

ἙΡΑΣ Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

ΧΑΡΤΗΣ 3.—Ἡ θρυλικὴ πορεία (μὲ διακεκομμένη γραμμὴ) τοῦ Khalid ἀπὸ τὴν Ἱερὰ στὴ Δαμασκὸν μέσ' ἀπὸ τὴν ἔρημο, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα μέχρι σήμερος ἀποψή (πρβλ. παραπάνω, σελ. 18 κ.ε.). Ὁ χάρτης ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Hitti, *History of the Arabs*, σελ. 154.